

JAARGANG 1 • NUMMER 2 • JANUARI 2008

itruius

ARCHEOLOGIE

ONAFHANKELIJK VAKTIJDSCHRIFT VOOR

CULTUURLANDSCHAP

MONUMENTENZORG

**RITUELEN OP
HET ROMEINSE
PLATTELAND**

OP HET SNIJVLAK VAN
HISTORISCHE GEBEURTENISSEN
EN BEELDVORMING
HO HEGER, HO DREGER

**MOETEN
MOLENS
ALTIJD
MALEN?**

TERUGBLIK BELVEDERE-FESTIVAL: EEN GRAFREDE VOOR DE CULTUURHISTORIE?
EN MEER

ARCHEOLOGIE CULTUURLANDSCHAP MONUMENTENZORG

De som is meer dan de delen...

Dat geldt zéker voor VITRUVIUS. Een nieuw kwaliteitsvakblad over archeologie, cultuurlandschap en monumentenzorg. Diepgaand maar onderhoudend; hoog niveau maar toegankelijk. Een keur aan gerenommeerde namen uit de vakgebieden dragen bij aan de fraai verzorgde uitgaven. Vitruvius bereikt iedereen die meetelt op de drie werkerreinen. Vitruvius verschijnt niet in de

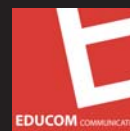
winkel, maar is uitsluitend via de uitgever verkrijgbaar.

Introductie-aanbieding:
4x per jaar €35,- (normaal €45,-)

België: € 45,- / normaal € 55,-

Mail voor een (cadeau)abonnement naar:

info@uitgeverijeducum.nl

vitruvius inhoud

ARCHEOLOGIE

CULTUURLANDSCHAP

MONUMENTENZORG

**OPGEGRAVEN
URNENVELD
ZONDER HIERARCHIE**

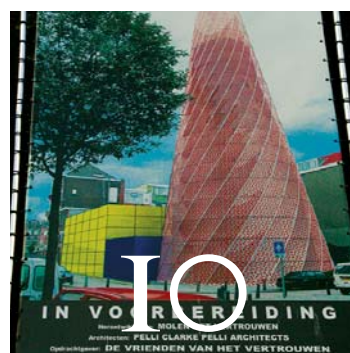
**RITUELEN OP HET
ROMEINSE
PLATTELAND**

**TERUGBLIK BELVEDERE FESTIVAL
EEN GRAFREDE VOOR
DE CULTUURHISTORIE?**

**FRIESLAND EN DE FRIEZEN
HO HEGER, HO DREGER**

**KANTEKENINGEN BIJ
RESTAURATIEBELEID
MOETEN MOLENS
ALTIJD MALEN?**

REAGEREN?

**REACTIES OP ARTIKELLEN IN DEZE
UITGAVE VAN VITRUVIUS KUNNEN
TOT 15 FEBRUARI 2008 NAAR DE
UITGEVER WORDEN GESTUURD.**

KORT: ARCHEOLOGIE BIJ INFRASTRUCTURELE WERKEN **PAG 3** • ARMANDOMUSEUM AFGEBRAND **PAG 4**
ESTHER JANSMA BIJZONDER HOOGLEERAR UvU **PAG 5** • KO LENTING WINT PRIJS VELDARCHEOLOGIE **PAG 6**
HEEMSCHUT BRENGT EIGEN LIJST WEDEROPBOUWPERIODE-MONUMENTEN **PAG 6**
GRONINGS DAMSTERDIEP UITGEDIEPT **PAG 39**
RECENT VERSCHENEN: G. VAN DER TAK **PAG 21**
AGENDA: TENTOONSTELLINGEN - SYMPOSIA - EVENEMENTEN **PAG 40**

Het vakblad Vitruvius is
een uitgave van:
Uitgeverij Educom BV

M.m.v. de Rijksdienst
voor Archeologie,
Cultuurlandschap
en Monumentenzorg (RACM)

VITRUVIUS WORDT MEDE MOGELIJK GEMAAKT DOOR DE SUB-SPONSORS:

**Projectbureau
Belvedere**
Postbus 389
3500 AJ Utrecht
Tel. 030-230 5010
www.belvedere.nl

NV Amersfoortse Maatschappij tot Stadsherstel
Postbus 842, 3800 AV Amersfoort
Tel. 033-460 5020
www.stadsherstelamersfoort.nl

AMERSFOORTSE MAATSCHAPPIJ TOT
NV STADSHERSTEL

EEN NIEUW VAKTIJDSCHRIFT...

LECTORI SALUTEM!

oor u ligt de tweede uitgave van Vitruvius. Wederom een uitgave die er mag zijn met artikelen van uiteenlopend karakter maar van eenzelfde hoge kwaliteit. Daarmee is nog niet gezegd dat 'we' er al zijn. Naar aanleiding van het eerste nummer heeft de redactie vele positieve reacties mogen ontvangen. Prettig om te horen, maar het gaat natuurlijk om de kritische geluiden: wat kan beter, moet anders. Daar is vooral goed naar geluisterd en actie op ondernomen.

Vitruvius is een onafhankelijk vaktijdschrift in opbouw met een redactie en een redactieraad die nog steeds verbreding krijgen zodat het ook echt een uitgave wordt voor en – belangrijker nog – van het gehele werkveld van de archeologie, cultuurlandschap en monumenten.

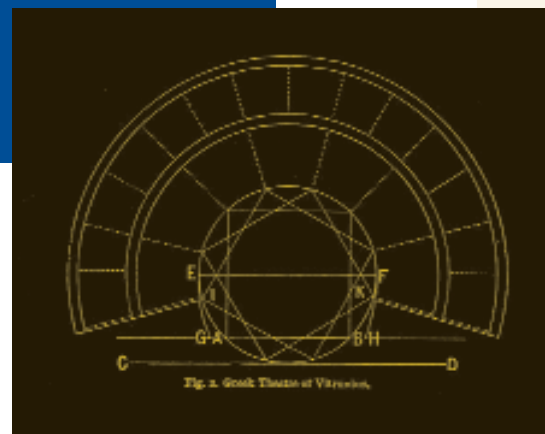
Wanneer u denkt vanuit uw cultuurhistorische professie een bijdrage te kunnen leveren aan Vitruvius als lid van de redactie of redactie-

MARCUS VITRUVIUS POLL(I)O (85–20 v. Chr.)

Marcus Vitruvius Poll(i)o (85–20 v. Chr.), naamgever van dit blad, was een Romeins veldheer die vocht onder Caesar en Augustus, maar hij was ook architect en zijn faam heeft hij vooral aan die laatste functie te danken. Of beter nog: aan zijn werk 'De Architectura', een van de weinig overgeleverde werken over de klassieke bouwkunde. Het beïnvloedde niet alleen stedenbouwkundigen, maar ook archeologen (Reuvers!) en tuin- en landschapsarchitecten.

raad of alleen uw mening wilt laten horen over dit nieuwe medium, meldt u zich dan bij de uitgever. En ook auteurs die een podium zoeken voor hun wetenschappelijk onderzoek op het gebied van archeologie, cultuurlandschap of monumenten, kunnen dit aan de uitgever laten weten.

De redactie

C O L O F O N

Vitruvius is een informatief/promotioneel onafhankelijk vaktijdschrift dat beoogt kennis en ervaring uit te wisselen, inzicht te bevorderen en belangstelling te kweken voor de vakgebieden archeologie, cultuurlandschap en monumentenzorg.

**VITRUVIUS, JAARGANG 1
NUMMER 2, JANUARI 2008**

UITGAVE

Uitgeverij Educom BV
Mathenesserlaan 347
3023 GB Rotterdam
Tel. 010-425 6544
Fax 010-425 7225
E-mail info@uitgeverijeducum.nl
www.uitgeverijeducum.nl

UITGEVER/BLADMANAGER

Robert Diederiks

REDACTIE

Baas, Drs. H.G.
Braaksma, mw. Drs. P.J.
Diederiks, R.P.H.
Hunen, Ir. M. van
Kappelle, mw. M.
Kleijn, Dr. H.C.M.
Lauwerier, Dr. R.C.G.M.
Muller, S.A.
Theunissen, mw. Dr. E.M.

REDACTIERAAD In oprichting**ABONNEMENTEN** Introductieprijs:

Nederland 4 nrs/jaar € 35,-
(normaal € 45,-).

België 4 nrs/jaar € 45,-
(normaal € 55,-)

Voor betaling wordt een factuur verzonden. Vermeld bij correspondentie altijd het abonneenummer (zie de factuur). Tijdige betaling garandeert

regelmatische toezending.

Abonnementen lopen automatisch door. Opzeggingen (uitsluitend schriftelijk per aangetekend schrijven) dienen uiterlijk twee maanden voor afloop van de abonnementsperiode in ons bezit te zijn.

**LEZERSSERVICE /
NABESTELLINGEN**

Adresmutaties/abonnementen en nabestellingen doorgeven via info@uitgeverijeducum.nl

© Copyrights

Uitgeverij Educom BV – JANUARI 2008

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd door middel van boekdruk, foto-offset, fotokopie, microfilm of welke andere methode dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISSN 1874-5008

ARCHEOLOGIE VAST AGENDAPUNT BIJ INFRASTRUCTURELE WERKEN

Rijkswaterstaat en Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) scherpen afspraken aan over archeologie. De nieuwe werkwijze is vastgelegd in het convenant over archeologisch onderzoek en vondsten bij de uitvoering van infrastructurele werken, dat op woensdag 7 november werd ondertekend door Directeur-Generaal Cultuur en Media Judith van Kranendonk van het Ministerie Onderwijs Cultuur en Wetenschap, en Directeur-Generaal Bert Keijts van Rijkswaterstaat.

Met dit nieuwe convenant is de implementatie binnen Rijkswaterstaat van Europese afspraken uit het Verdrag van Malta (1992)

een feit. De geheimen die bodem en ook water soms prijsgeven zijn van groot belang voor kennis en beter begrip van onze geschiedenis. Met deze verbeterde samenwerkingsovereenkomst bekrachtigen Rijkswaterstaat en RACM het belang van zorgvuldige omgang met en behoud van archeologisch erfgoed.

Vroegtijdige inventarisatie, planning en besluiten

Het convenant is gebaseerd op het uitgangspunt dat behoud van archeologische waarden voorop staat en betaald wordt door degene die de bodem verstoort. De initiatiefnemer van werken is dus zowel in archeologisch als in financieel opzicht verantwoordelijk voor

een goede aanpak. De huidige afspraken tussen Rijkswaterstaat en RACM beschrijven maatregelen voor vroegtijdige inventarisatie, planning en besluitvorming.

Al in het voortraject van Rijkswaterstaatswerken wordt geïnventariseerd welke archeologische waarde het werkterrein heeft en hoe daarmee omgegaan wordt. Vondsten en sporen worden zoveel mogelijk in de bodem bewaard, maar als dat niet mogelijk blijkt wordt de informatie door opgraven veilig gesteld. In elk projectbudget is een percentage archeologiekosten gereserveerd, vergelijkbaar met de percentageregeling voor publieke kunst bij bouwprojecten van het rijk. Ook marktpartijen die betrokken zijn bij de uitvoering van werken krijgen te maken met de uitwerking van de nieuwe afspraken.

De vernieuwde werkwijze is gericht op het voorkomen van vertraging en onverwachte kosten, maar bovenal op het waarborgen van een goede omgang met aanwezige archeologische waarden.

Het Verdrag van Malta

Al in 1987 sloten Rijkswaterstaat en het huidige RACM, toen bekend onder de naam Rijksinstituut voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, een convenant over archeologisch onderzoek en vondsten bij werken.

Bekrachtiging van het Maltees verdrag in 1998 door Nederland heeft geleid tot aanpassing van de Monumentenwet uit 1988. Per 1 september 2007 is die wet gewijzigd door de nieuwe Wet op de archeologische monumentenzorg. Aanpassing van het inmiddels verouderde convenant uit 1987 liep parallel aan de ontwikkeling van de nieuwe wetgeving. Rijkswaterstaat en de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumentenzorg zijn trots dat de geactualiseerde samenwerkingsafspraken in het vernieuwde archeologieconvenant beter bijdragen aan zorgvuldige omgang met archeologisch erfgoed in infrastructurele werken. □

FOTOS: KRIS RODERBURG

BRAND VERWOEST HET ARMANDOMUSEUM IN AMERSFOORT

DOOR SANDRA HOVENS EN MAX CRAMER
BUREAU MONUMENTENZORG,
GEMEENTE AMERSFOORT

Op maandagmiddag 22 oktober werd Amersfoort opgeschrikt door een hevige brand in de Elleboogkerk, waarin het Armandomuseum is gevestigd. Dit rijksmonument, omringd door veel woonhuizen en op korte afstand van museum Flehite, was gelegen in het hart van het beschermd stadsgezicht Binnenstad. Machteloos keken de omstanders toe hoe het vuur het monumentale gebouw en de collectie in korte tijd in de as legde. Pas laat in de nacht werd het sein brandmeester gegeven. De volgende ochtend konden de gevolgen van de brand in ogenschouw worden genomen. De kap was geheel verdwenen, het torentje, dat in 1985 was herbouwd, bleek zodanig beschadigd dat het om veiligheidsredenen moet worden verwijderd. De gevels waren nog grotendeels intact, waardoor kon worden besloten dat de restanten moesten worden gestut. Het interieur van de voormalige kerk stond er, voor zover dat van buiten kon worden beoordeeld, troosteloos bij en maakte duidelijk dat veel schilderijen van Armando

verloren zijn gegaan. Ook de omringende woningen aan de Langegracht hadden grote schade opgelopen, maar ook hier waren de gevels gelukkig behouden. In de dagen die op de brand volgden ontving het museum vanuit de hele wereld steunbetuigingen en met bewonderenswaardige veerkracht werden de eerste plannen voor terugkomst van het museum ter hand genomen. De vraag hoe verder zal in de komende weken door het gemeentebestuur moeten worden beantwoord.

Geschiedenis

De ontstaansgeschiedenis van de Elleboogkerk of Onze-Lieve-Vrouwe-ten-Hemelopneming, zoals deze parochiekerk oorspronkelijk heette, begon in 1638 toen de Capucijner pater Gabriël zijn intrek nam in het huis van zijn zuster aan de Kromme Elleboogsteeg, op de hoek van de Langegracht. Hij richtte hier een 'oratorium' in, oftewel een kapelletje en verzamelde een aantal katholieke families uit Amersfoort en omgeving om zich heen. De 'Elleboog' was daarmee de jongste van de vier staties – missieposten – in het inmiddels protestantse

Amersfoort.

In de tweede helft van de 17de eeuw ging deze statie achtereenvolgens over in handen van paters van de orde der Franciscanen, Minderbroeder en Carmelieten.

In 1700 werd op de plek van het oratorium een grotere schuilkerk gebouwd. Vijf huisjes op de hoek van de Langegracht en Kromme Elleboogsteeg werden hiertoe samengevoegd en vermoedelijk bevond de schuilkerk zich op de gezamenlijke zolders. De bisschop van Roermond, Reginald Cools, consacreerde het kerkje en wijdde het aan de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Hemelopneming.

In 1783 bleek het schuilkerkje te klein en werd bij de stadsmagistraat een verzoek ingediend om een nieuw bedehuis te mogen oprichten, dat "alleszins zoude houden de gedaante van een huis, waarvan de ramen twaalf voet of meer boven de grond komen (...), zodat de godsdienst daar ingevolge de Placcaten in alle stilte zoude kunnen worden verricht".

Pas in 1800 kon het nieuwe kerkgebouw in gebruik worden genomen. De Elleboog kreeg in die periode de vorm van een drie-beukige

hallenkerk ter plaatse van het langsschip van de huidige kerk, echter met een lengte van ongeveer de helft van het huidige gebouw en zonder toren. In 1819 werd op de voorgevel van de Elleboog een torentje gebouwd, maar na een jaar al vervangen door een hoge vooruitspringende toren, waarmee de voorgevel het huidig aanzien kreeg. De middenpartij werd bekroond door een driehoekig fronton en voorzien van een ingangspartij met classicistische omlijsting. De hoge vensters ter weerszijden hiervan dateren vermoedelijk ook uit deze periode. In 1843 werd de kerk uitgebreid naar plannen van de Leidse architect Th. Molkenboer. De kerk werd min of meer kruisvormig verlengd in de richting van de Breestraat, waarbij in de vormgeving op het bestaande gebouw werd aangesloten.

Het middenschip werd afgedekt met een tongewelf, waarbij de smallere zijbeuken door Ionische zuilen en een kroonlijst van het middenschip werden gescheiden.

In 1963 werd de parochie door de ontvolking van de binnenstad, de ontkerkelijking en het ontstaan van nieuw parochies in de buitenwijken opgeheven. In het gebouw vestigde zich het architectenbureau Van der Grinten & Heijdenrijk. Inmiddels was het kerkgebouw in datzelfde jaar op de rijksmonumentenlijst geplaatst.

In 1971 moest het houten torentje wegens bouwvalligheid worden verwijderd. Het duurde tot 1985 voordat de toren werd gereconstrueerd en herplaatst. In het begin van

de jaren negentig was in de kerk het gemeentelijk wooninformatiecentrum gevestigd, waarna de kerk door Museum Flehite als expositieruimte (Fotoforum) werd gebruikt.

Na een periode, waarin verschillende bestemmingen werden overwogen, opende koningin Beatrix op 8 december 1998 in aanwezigheid van de kunstenaar het Armandomuseum, waarvoor het pand ingrijpend werd gerestaureerd en verbouwd.

De komende maanden zal moeten worden nagegaan op welke wijze het kerkgebouw kan worden hersteld en of het Armandomuseum op deze plek kan terugkeren. In een volgend nummer zal daarop zeker worden teruggekomen. □

STUDIE VAN HISTORISCHE JAARRINGEN ACADEMISCH ONDERDAK

ESTHER JANSMA BENOEMD TOT BIJZONDER HOOGLERAAR AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT

Esther Jansma is benoemd tot bijzonder hoogleraar Dendrochronologie en paleo-ecologie van het Kwartair aan de faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht. Dr. Esther Jansma is senior-onderzoeker paleo-ecologie, met als specialisme de boomtjidskunde (dendrochronologie), aan de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Deze benoeming versterkt de samenwerking tussen de Rijksdienst en de Universiteit Utrecht ten gunste van het onderwijs en onderzoek op het raakvlak van geowetenschappen en archeologie.

Jansma promoveerde in 1995 cum laude aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) op het gebied van de dendrochronologie. Met haar proefschrift legde zij het fundament voor het historisch jaarringonderzoek in Nederland. Sinds 1993 is zij wetenschappelijk directeur van de Stichting Nederlands Centrum voor Dendrochronologie RING.

Haar benoeming als deeltijdhoogleraar ging in op 1 oktober jl. Esther Jansma geniet ook bekendheid als dichter. Voor de bundel *'Alles is nieuw'* ontving zij in 2007 de Jan Campertprijs voor poëzie. In haar werk gaan beide disciplines goed samen.

Dendrochronologie

De dendrochronologische discipline richt zich op de jaarlijkse groeivariaties van bomen en wordt gebruikt voor de exacte ouderdomsbepaling van hout uit het verleden. De jaar-ringpatronen in houtvondsten uit natuurlijke, archeologische en bouwkundige vindplaatsen en structuren worden in deze discipline voorts gebruikt als bron van informatie over onder meer het voormalig klimaat, de vroegere vegetatie en de voormalige omgang van de mens met zijn natuurlijke omgeving. Nauwgezette bestudering van resten oerbos in Nederland, in de grond bewaarde 'veenwegen' uit de Jonge Steentijd en Romeinse schepen, maar ook van hout dat verwerkt is in gebouwen, kunst en meubilair, geeft vanuit deze discipline zicht op de geschiedenis van ons land.

Intensivering samenwerking

De RACM en de Universiteit Utrecht streven met deze benoeming een aantal doelen na. Het instellen van de deeltijdleerstoel intensificeert de samenwerking van de twee organisaties. Beide doen immers onderzoek naar én bezitten hoogwaardige kennis en expertise op het gebied van de menselijke invloed op natuurlijke (eco)systemen, waaronder het landschap, en de sociaaleconomische, maat-

schappelijke en culturele kaders van deze omgang door de tijd heen.

In het kader van bovenstaande samenwerking ondertekenden de RACM en de Universiteit Utrecht (faculteiten Geowetenschappen en Geesteswetenschappen) 20 september een samenwerkingsovereenkomst.

Verankering en impuls

Het instellen van deze bijzondere leerstoel beoogt ook de verankering van het onderwijs en het onderzoek in de geowetenschappelijke aspecten van de archeologie, in het bijzonder de dendrochronologie en paleo-ecologie van de jongste aardse geschiedenis.

Daarnaast betekent de instelling een impuls voor zowel het interdisciplinaire onderzoeksgebied tussen de geowetenschappen en de archeologie, als voor het onderwijs dat gezamenlijk door de faculteiten Geo- en Geesteswetenschappen gegeven zal worden. Ook draagt de leerstoel bij aan een uitbouw van de Utrechtse profilering in de Geowetenschappen, in het bijzonder op het terrein van de biogeologie en aanverwante terreinen. □

KO LENTING WINT GROTE PRIJS DER NEDERLANDSE VELDARCHEOLOGIE 2007

Archeoloog Ko Lenting uit Oude-schans (Groningen) heeft de Grote Prijs der Nederlandse Veldarcheologie 2007 gewonnen. In Deventer, tijdens de Reuvensdagen, het nationale congres voor archeologie, mocht hij, in het bijzijn van prominenten uit de Nederlandse archeologie, de felbegeerde wisselbeker in ontvangst nemen. De titel, die sinds vijf jaar wordt vergeven, kwam nog niet eerder terecht bij een noordelijke archeoloog.

Lenting kwam vrijwel unaniem als beste van de drie kandidaten uit de bus. De jury roemde Ko Lenting als self-made archeoloog, iemand die zonder universitaire opleiding archeologie door passie en gedrevenheid voor het vak is doorgedrongen tot de professionele archeologie. Behalve de beker kreeg Ko Lenting een oorkonde, een fles champagne, een ingelijste actiefoto van zichzelf en natuurlijk bloemen uitgereikt.

De Grote Prijs der Nederlandse Veldarcheologie wordt georganiseerd door Hazenberg Archeologie Leiden en de Nederlandse Vereniging van Archeologen. □

HEEMSCHUT KOMT MET EIGEN LIJST VAN MONUMENTEN UIT DE WEDEROPBOUWPERIODE

De Bond Heemschut, Nederlands grootste particuliere vereniging voor het behoud van cultureel erfgoed, komt met een eigen lijst van waardevolle gebouwen uit de periode van de Wederopbouw. Zij vindt de aanwijzing van slechts

100 nieuwe topmonumenten, die minister Plasterk op 15 oktober jl. bekend maakte, volstrekt onvoldoende.

Karel Loeff, de kersverse directeur van de Bond

Heemschut: 'Nederland verandert in hoog tempo. Juist de jongere bouwkunst uit de wederopbouwperiode staat sterk onder druk.

Veel waardevols wordt nu al gesloopt. Kijk naar de grootscheepse afbraak van kerkgebouwen en na-oorlogse woonwijken. Sommige objecten zijn regelrecht monumentwaardig'.

Heemschut is het oneens met de tijdelijke beleidsmaatregel waarbij de minister slechts die monumenten aanwijst, die niet bedreigd zijn. Juist monumenten die onder druk staan verdienen nu ook bescherming. Heemschut zal bij de eigen selectie voorbeelden daarvan aandragen. Ook het aanwijzen van slechts 100 monumenten vindt de Bond Heemschut veel te beperkt. Heemschut denkt dat vooral financiële argumenten meespelen bij deze aanwijzing, omdat de minister de hele monu-

mentenlijst inclusief het restauratiebudget wil inperken.

Volgens Heemschut zijn er veel gebouwen uit de periode 1945-1965 die in aanmerking komen voor een rijksbeschermd status. Vrijwilligers van de vereniging kijken ondermeer naar waardevolle kerken, fabrieksgebouwen, hotels, woonhuizen, scholen, stations en raadhuisen.

Per provincie komen ze met een eigen lijst met topmonumenten. Volgens Heemschut is bescherming op rijks- en gemeentelijk niveau van dit erfgoed de enige manier om met zekerheid sloop te voorkomen en de discussie over zinvolle herbestemming een nieuwe impuls te geven. □

FRANK STROLENBERG EN MONIQUE EERDEN – PROJECTBUREAU BELVEDERE

EEN GRAFREDE VOOR DE CULTUURHISTORIE?

TERUGBLIK BELVEDERE FESTIVAL

Allerheiligen is traditioneel de dag dat de katholieken al hun heiligen eren. Op die dag, 1 november jl. dus, organiseerde het Projectbureau Belvedere samen met verschillende partners het Belvedere festival. Op dat festival stond één vraag centraal, namelijk: wat leren we van de praktijk? De opbrengsten van die dag zijn onder andere terug te vinden via de website www.Belvedere.nu.

Een apart onderdeel op die dag was ingeruimd voor kritiek, in de vorm van uitgesproken columns. Immers, alhoewel er in de uitvoering en in het beleid een steeds belangrijker rol lijkt weggelegd voor de cultuurhistorie, klinken er tegelijkertijd ook kritische geluiden over: die overdreven nadruk op cultuurhistorie, dat veels te abstracte Belvedere-gedachtegoed, de uit de pan rijzende geschiedenishype, die absurde canon etc. etc.

Je kunt kritiek wegwuiven of naast je neerleggen, maar je kunt het ook serieus nemen. Immers de mensen die kritiek hebben doen dat vanuit hun eigen beleavings- en ervaringswereld en blijkbaar strookt dat nog niet of onvoldoende met de beleavings- en ervaringswereld van waaruit aan cultuurhistorie wordt gewerkt. Voor wie het wil zien ligt daar dus een opdracht voor de cultuurhistorische wereld. Zoek die geluiden op, neem ze serieus en leer er van. Immers kritiek is de beste raadgever en bovendien geldt.

Verschillende kritieken passeerden op het Belvedere Festival de revue, waaronder het verhaal van Peter Klomp. Klomp is niet werkzaam in de cultuurhistorie, maar denkt er duidelijk wel over na. Zo heeft hij onlangs een prijs ontvangen van het Nicis (Topinstituut voor de Nederlandse Steden) voor zijn essay over New Orleans waarin hij voor de wederopbouw van die stad wijst op het

belang van cultuur(historie). In de column die hij op het festival uitsprak en die hier naast staat afgedrukt en via de website van Belvedere ook 'live' te zien is, laat hij zich niet veel gelegen liggen aan Allerheiligen. Hij draagt de 'heilige' cultuurhistorie eerder ten grave, zo lijkt het. Het wordt tijd, zo stelt hij, dat we op een andere manier gaan nadenken over wat cultuurhistorie is, van wie het is en wat we er mee doen.

Zijn betoog past in een trend waarin je ziet dat het begrip van cultuurhistorie aan het schuiven is. Toen de Nota Belvedere werd opgesteld, nog maar 7 jaar geleden, werd onder cultuurhistorie verstaan: *'sporen, objecten en patronen/structuren die, zichtbaar of niet zichtbaar, onderdeel uitmaken van onze samenleving en een beeld geven van een historische situatie of ontwikkeling. Cultuurhistorie omvat dus het archeologisch, historisch-(steden-) bouwkundig als het historisch landschappelijk erfgoed'*. We spreken dus over materiële cultuur van een bepaalde ouderdom.

Inmiddels zie je echter dat naast de fysieke objecten en structuren, steeds vaker de *immateriële dimensie* van cultuurhistorie betrokken wordt bij het definiëren van de cultuurhistorische identiteit van een plek. Daarbij kan gedacht worden aan verhalen (*oral history*), mythen en sagen, en historische gebeurtenissen. Een voorbeeld is de herontwikkeling van het Philipscomplex Strijp-S in Eindhoven. Daar wordt het voormalig Natuurkundig Laboratorium niet op basis van zijn fysieke architectonische waarde in de herontwikkelingsplannen betrokken, maar vanwege zijn immateriële waarde als plek van wetenschappelijke innovatie.

Ook is er naast aandacht voor de immateriële dimensie van cultuurhistorie sprake van een *verjonging van het erfgoedbegrip*. Grote aandacht voor de naoorlogse wijken was er bijvoorbeeld nog niet bij het schrijven van de nota Belvedere. Ook actuele 'erfgoeddiscussies' rondom de afbraak in Den Haag van het gebouw de Zwarte Madonna van Carel Weeber uit 1985 geeft die verjonging aan: ouderdom lijkt nog wel van belang bij het bepalen van een monumentenstatus in het kader van de huidige Monumentenwet, maar ouderdom speelt steeds minder een rol bij actuele discussies rondom het gebruik van *'jong erfgoed'*.

OPTREK, EEN ONAFHANKELIJK KUNSTENAARSCOLLECTIEF, WIL BEWONERS BEWUST MAKEN VAN DE SOCIALE, RUIMTELIJKE EN CULTURELE VERANDERING DIE DE MULTI-ETHNISCHE WIJK TRANSVAAL DOOR MAAKT. HET WERPT EEN ANDERE BLIK OP DE WIJK DOOR EEN 'VERGROOTGLAS' TE ZETTEN OP DE GESCHIEDENIS, DE TOEKOMSTIGE GEBEURTENISSEN EN DE PERSOONLIJKE VERHALEN VAN BEWONERS. FOTO: OPTREK

Tenslotte is er een groeiende *belangstelling voor én inbreng van de burger* in het bepalen wat erfgoed is en hoe je er mee moet omgaan. In 1999 is bij het definiëren van het begrip cultuurhistorie en de waardering van cultuurhistorisch erfgoed nog volledig uitgegaan van de opvattingen hierover van experts. In de praktijk van nu wordt echter duidelijk dat een veranderde rol van de burger in het ruimtelijk debat in het kader van ontwikkelingsplanologie of gebiedsontwikkeling ook zijn invloed heeft op de waardering van wat van cultuurhistorische waarde is. Naast kennis en waardering over cultuurhistorie van experts is de cultuurhistorische kennis en waardering van de burger een steeds belangrijkere rol gaan spelen bij het integreren van cultuurhistorie in ruimtelijke opgaven. De kennis en waardering die de burger met zich meebrengt overlapt deels

PARK STRIJP BEHEER B.V.

HET **VOORMALIG NATUURKUNDIG LABORATORIUM** IS NIET OP BASIS VAN ZIJN FYSIEKE ARCHITECTONISCHE WAARDE IN DE HERONTWIKKELINGSPANNEN VAN HET PHILIPSCOMPLEX STRIJP-S IN EINDHOVEN BETROKKEN, MAAR VANWEGE ZIJN IMMATERIELE WAARDE ALS PLEK VAN WETENSCHAPPELIJKE INNOVATIES.

met de waardering van het cultuurhistorisch erfgoed van de expert, maar vult deze ook aan. Kortom, dat wat cultuurhistorie is, wie

dat bepaalt en wat we er mee doen is niet langer in cement gegoten; voor zover het dat ooit was overigens. □

DRS. P. KLOMP OP HET BELVEDERE FESTIVAL 1-11-2007

‘VAN CULTUREEL HISTORISCH ERFGOED NAAR CULTURELE RIJKDOM’

Geachte toehoorders,

Dit is het testament van de typisch Nederlandse stad. De stad die reeds lang is overleden, maar hardnekkig blijft voortbestaan in plannen, tekeningen en idealen van bestuurders en planologen. We herdenken vandaag de berekenbare stad, getypeerd door een blanke, Nederlandse monocultuur van pais en vree, aangeharkte tuintjes en werkdagen van 9 tot 5. Met een spruitjeslucht die overheerst als vader thuis komt in zijn tuinstad en zwijsend de leesmap van de deurklink neemt. We begraven vandaag een beeld van de stad dat jarenlang ons denken over ruimtelijke inrichting heeft vertroebeld. De maakbare, oer-Hollandse nederzetting met christelijke waarden en normen, beschut tegen de kracht van de natuur. De stad waar recht, recht is, en krom, krom. Waar de prins van Oranje waakt over zijn volk, de kerk het middelpunt van de samenleving is en windmolens herinneren aan de krachtige identiteit van de blonde, boterham-met-pindakaasetende polderjongen. We begraven vandaag het stoere land van zee-

vaarders, de trotse VOC mentaliteit van de zeventiende eeuw. Het land waar lunch een broodje kaas is en waar een Argentijns-Nederlandse prinses nodig is om ons te doen inzien dat dit de realiteit niet meer weerspiegelt.

Geachte toehoorders, vandaag bewijzen we de laatste eer aan het spookbeeld van een stad en natie, de geïdealiseerde schim van de werkelijke wereld om ons heen.

Maar, beste aanwezigen; het is niet slechts treurnis en bitterheid vandaag. Ik ben verheugd om samen met u een nieuwe gast te verwelkomen. Een stad gekenmerkt door diversiteit. Waarin verscheidenheid in ras, religie, rijkdom, interesses en achtergronden de stedelijke cultuur bepalen. Een stad vol kansen en problemen, die zich organisch voortbeweegt, maar soms als een wild roofdier zijn klauwen kan uitslaan. We verwelkomen het beeld van de reële stad, de stad die tegemoet komt aan het dagelijks leven in 2007. Waar de scheidslijn tussen goed en kwaad niet meer helder is en waar werkelijkheid meerdere interpretaties kent. Waar vaderlandstrots in verschil-

FOTO: HADEWICH VAN DAALEN

In 2006 won **PETER KLOMP** de management-essayprijs van De Baak en SDU uitgevers en in dit jaar schreef hij de winnende inzending voor de wedstrijd van het NICIS instituut. In het recente verleden publiceerde hij over tal van cultuurwetenschappelijke en managementissues. Naast zijn werkzaamheden als managementadviseur, is Klomp actief als columnist en spreker via zijn eigen initiatief: De Prachtfactory (www.prachtfactory.nl)

lende talen wordt geschreven en waar ontwikkelingen elkaar in een moordend tempo opvolgen.

We begroeten een spannende stad vol spanningen. Lieve mensen; we ontvangen een stad waarin lunch naast een broodje kaas, ook een döner kebab, sushi of taco kan zijn.

Met het begraven van onze oude vriend, nemen we ook afscheid van het verouderde denken over cultureel historisch erfgoed in onze steden. Het denken dat vaak gekenmerkt wordt door een Oost-Indische doofheid voor de diversiteit die de stadswijken

kleurt. Volgens velen dient Cultureel erfgoed ons allen een identiteit te verschaffen. Het moet fungeren als een collectief geheugen voor de Nederlandse samenleving. Maar wat als een groot deel van deze samenleving zich niet identificeert met deze vaderlandse geschiedenis en geen deel uitmaakt van het oer-Hollandse collectieve geheugen? Zichtbare dragers van het verleden verworden dan tot ouderwetse puisten in het drukke stadsbeeld of toeristische attracties in een surrealistisch stedelijk attractiepark. Een veel gehoord verwijt is dat de jeugd geen respect heeft voor het culturele erfgoed, maar wat als ze het niet als hun erfgoed beschouwen?

Een mooi voorbeeld is de Rotterdamse wijk Spangen die in de jaren twintig werd bejubeld als een voorbeeld voor stedenbouwkundige ontwikkeling en diende ter verheffing van de arbeidersklasse. Vooraanstaande architecten als Berlage, Brinkman en van Doesburg leverden hun bijdrage. Nu is de wijk één van de armste in Nederland en sterk verpauperd. Dit hebben we in veel wijken zien gebeuren. Een groot probleem schuilt in het feit dat de verouderde culturele dragers in deze probleemwijken niet meer aansluiten bij de belevingswereld van haar huidige bewoners. Een gevaar dat niet alleen dreigt voor Betondorp of Spangen, maar ook voor moderne Vinex wijken die nu nog beschouwd worden als exponenten van het nieuwe wonen.

Zo komen we, beste toehoorders, bij de cruciale vraag: dragen we vandaag ook ons begrip van cultureel erfgoed ten grave? Heeft het culturele erfgoed in Nederland nog wel toekomst?

Om deze vraag adequaat te beantwoorden, moeten we ons kort verdiepen in de werking van de stad.

Een stad wordt niet bepaald door de afzonderlijke stedelijke elementen, maar door een gemeenschappelijke verbeelding, gebaseerd op draaischijven.

Deze draaischijven verbinden sociaaldemografische, historische en culturele aspecten met specifieke stedelijke elementen zoals de inrichting van de openbare ruimte. Een stad kan meerdere draaischijven bevatten die naadloos aansluiten of elkaar zelfs overlappen. Ze stellen een bewoner en bezoeker in staat om de stad iedere keer weer op een andere manier te beleven, zonder dat daarbij

het samenhangende beeld verloren gaat. Draaischijven kunnen specifieke buurten zijn met hun eigen etnografische samenstelling, tradities en uitingvormen, maar kunnen ook gevormd worden door sterke sociale groeperingen of subculturen binnen de stad. De draaischijven worden gevisualiseerd in zichtbare dragers zoals bijvoorbeeld het culturele erfgoed. Om werkzaam te zijn, moeten deze dragers appelleren aan de verbeeldingskracht van de inwoner. Alleen op deze wijze dragen ze bij aan een collectieve identiteit. Cruciaal is het dat alle bestaande en toekomstige stedelijke ontwikkelingen op dit samenspel tussen draaischijven, verbeelding en bewustzijn aansluiten.

Frappant is dat dit laatste in veel steden geenszins het geval is. Door een discrepantie tussen de monoculturele zichtbare dragers en de diversiteit van de bevolking (leeftijd, herkomst, religie, etc.) ontstaan conflicten die het collectieve bewustzijn ernstig hinderen. Zonder besef van de reeds besproken, dieperliggende factoren wordt dit niet opgelost.

DRAGEN WE VANDAAG OOK ONS BEGRIJ VAN CULTUREEL ERFGOED TEN GRAVE? HEEFT HET CULTURELE ERFGOED IN NEDERLAND NOG WEL TOEKOMST?

Stedelijke bestuurders zijn zich hier niet of nauwelijks van bewust als ze wijzigingen doorvoeren in de inrichting van hun stad. Dure citymarketing kan dit niet verbloemen en het blijft dan ook vaak bij cosmetische ingrepen.

Dit falen wordt versterkt door een structurele ontkenning van het feit dat de wijken van de stad steeds kortere levenscycli doorlopen. In dit opzicht onderscheiden ze zich niet van andere ontwikkelingen in onze samenleving. Dit vergt een volledig andere kijk op de ruimtelijke omgeving. Voortdurend moeten we evalueren wat het effect is van beleid op de ontwikkeling van de draaischijven. Steeds moeten we het testament blijven opmaken, om het verworvene te borgen voor de toekomst.

Geachte aanwezigen; we mogen concluderen dat cultureel erfgoed een belangrijke rol kan spelen bij het creëren van samenhang tussen zichtbare dragers en draaischijven in de stad. Hiervoor dienen we wel enkele nieuwe inzichten te omarmen en afscheid te nemen

van schijnzekerheden, die we jarenlang hebben gehanteerd bij de formulering en uitoefening van beleid.

We moeten durven inzien dat de diversiteit zichtbaar verankerd moet worden in het collectieve bewustzijn. Daarbij dwingen de kortere levenscycli van de draaischijven ons tot een voortdurend evalueren.

Stadsbestuurders moeten zich niet meer laten verrassen door ontwikkelingen, maar intensiever proberen te begrijpen hoe hun stad werkt. Ze moeten prognosticeren wat het Culturele erfgoed van morgen zal zijn.

Betekent dit nu dat we ons begrip van cultureel erfgoed vandaag onder de zoden stoppen? Het antwoord hierop is ja en nee. We begraven vandaag ons verouderde inzicht in de werking van cultureel erfgoed in de Nederlandse steden. Een inzicht dat uitgaat van de blanke Nederlander van middelbare leeftijd met een modaal inkomen en een sterk nationaal en historisch besef.

Tegelijkertijd omarmen we gezamenlijk een nieuwe visie op inbedding van onze culturele erfenis. Een verruiming van het begrip dat recht doet aan de diverse samenstellingen van de stedelijke draaischijven. Een visie die inspeelt op de versnelling in de maatschappij, en die leidt tot het inzicht dat het erfgoed misschien ook van meer recente aard kan zijn. Een

inzicht dat de stad zichzelf steeds sneller vernieuwd, met verschillende dynamieken binnen verscheidene draaischijven. Het gaat niet meer om het creëren van één context, maar om een web van contexten. Een web waarin mensen niet verstrikt raken, maar nieuwe wegen zien. Misschien moeten we niet meer spreken van erfgoed, aangezien dit suggereert dat het alleen over ons verleden gaat. Ik pleit derhalve voor de term: Culturele rijkdom om het vizier met kennis van het verleden te richten op vandaag en morgen.

Beste toehoorders; we kwamen vandaag bijeen voor de begrafenis van een oude vriend. Maar we gaan naar huis met een blijde boodschap. De geboorte van een nieuwe visie op Culturele rijkdom. Een visie die meer recht doet aan de huidige stedelijke werkelijkheid.

Bedankt dat u dit vandaag met mij wilde vieren.

*Reacties graag naar:
peter.klomp@prachtfactory.nl*

Moeten molens altijd malen?

Echt of niet echt?¹ Is het authentiek, of namaak? In veel situaties in de westerse wereld is deze vraag aan de orde: bij het lezen van een boek (non-fictie óf fictie), het bekijken van een film of documentaire, de aankoop van antiek of kunst, het bezoek aan een binnenstad of zelfs het surfen op internet. Soms is de vraag naar echtheid expliciet, bijvoorbeeld bij de taxatie van een oude meester, vaker impliciet, bijvoorbeeld bij het beluisteren van een interview.

SAMENVATTING

Zijn de in Nederland gangbare restauratiefilosofische uitgangspunten leidend voor de restauratiepraktijk van de Nederlandse molens? Op deze vraag moet ontkennend worden geantwoord. Het principe 'molens moeten malen' betekent de instandhouding van het ambacht van de molenaar en de molenmaker maar niet noodzakelijk van de authentieke bouwmassa.

Recente internationale ontwikkelingen met betrekking tot de begrippen authenticiteit en immaterieel erfgoed betekenen een onverwachte emancipatie van deze benaderingswijze. In deze bijdrage worden echter een aantal kritische kanttekeningen geplaatst bij de restauratiepraktijk van molens en gepleit voor een meer gedifferentieerde aanpak voor de toekomst: moeten (alle) molens altijd malen?

Het antwoord kan een belangrijke bijdrage leveren aan de kwaliteit van de ervaring of beleving die mensen van een situatie hebben. Het wordt in meeste omstandigheden als waardevol gezien, soms zelfs als essentieel. Meestal is er echter geen sprake van een eenduidig en onomwonden antwoord op basis van objectieve criteria. Men beschouwt of ervaart iets als 'echt' of 'onecht' op basis van een complex samenspel van suggestie, vertrouwen, overreding, verwachting en ervaring. En op alle zintuigen wordt een beroep gedaan. Taal, geur, beeld en geluid spelen allemaal mee.

Authenticiteit is, met andere woorden, geen vaststaand, oorspronkelijk gegeven, of tenminste niet uitsluitend, maar ook iets dat 'tot stand komt'.

Het leent zich daarom voor manipulatie, en ik bedoel dat niet noodzakelijk in negatieve zin, en dat is belangrijk in een tijd waarin de mogelijkheden om iets te maken, te herstellen en te reproduceren steeds omvangrijker en beter worden. Ook reproductie hoeft niet altijd strijdig te zijn met authenticiteit, maar het heeft in de westerse belevingswereld, zeker bij experts, maar ook bij het publiek, wel de schijn tegen.

Drie voorbeelden van 'Nederlandse' molens in den vreemde kunnen dat illustreren. Juist dergelijke molens in een op het oog wezensvreemde context bieden een uitvergroting van wat authentiek is of niet in een globaliserende en moderniserende wereld. En vooral hoe 'echt' en 'onecht' zich verhouden tot 'eigen' en 'vreemd' in een wereld van toenemend contact tussen groepen van verschillende etnische, religieuze en nationale plui-mage.

De begrippen 'echt' en 'onecht' spelen een belangrijke rol in het werk van de Nederlandse kunstenares Barbara Visser (1966). Ze wil weten wat mensen voor waar willen aannemen en welke rol beelden daarbij spelen. Uiteindelijk is haar werk een uitnodiging om 'verder te kijken' of 'beter te

kijken'.² Zij verwierf bekendheid met haar project *A Day in Holland / Holland in a Day* (2001). Een element van dit project heeft intussen landelijke bekendheid gekregen door het gebruik ervan als figuur op een Nederlandse postzegel (figuur 1).

Op het eerste gezicht betreft het twee Japanse toeristen voor een Nederlandse standerdmolen. Bij nadere beschouwing blijken het echter twee Nederlandse acteurs te zijn, die geschminkt en geplatest zijn voor een molen in het Japanse themapark Huis ten Bosch (sinds 1983), volgens de bouwer en eigenaar een moderne versie van het zeventiende-eeuwse, door Nederlanders bewoonde en bebouwde eiland Decima, bij Nagasaki.³

Barbara Visser heeft met haar beeld een fictieve situatie gecreëerd in een wereld die helemaal fictief is. In de combinatie van schoongepoetst decor en geperfectioneerde acteurs lukt het haar op 'eenvoudige' wijze de hoogcommerciële en stereotype enscenering als tweedimensionaal vermaak en bedrog te ontmaskeren. Het is mij in dit verband een raadsel hoe TNT Post in deze voorstelling de basis ziet, zo meldt haar website, voor een 'alle-daagse oer-Nederlandse postzegel', die op 'een welsprekende manier Nederland uitbeeldt'.⁴ Vissers ontmaskering laat natuurlijk onverlet dat het erfgoedpark Huis ten Bosch een enorme invloed heeft op het beeld dat de massaal toestromende Japanners van de Nederlandse cultuur en het verleden zullen hebben.

1 BARBARA VISSER, *A DAY IN HOLLAND / HOLLAND IN A DAY* (2001), TPG POST 2006

'Echt' en 'onecht' is vaak een essentiële component van de confrontatie van 'eigen' en 'vreemd'. In dit opzicht wordt het werk van Visser ongemakkelijk, confronterend en politiek als we het Japanse beeld lezen in samenhang met een ander maar verwant project van Visser, *The World Belongs to Early Risers*. Hierin documenteert ze een mediterraan strand met een verdronken vluchteling op de vloedlijn en op de voorgrond een badgast die onverstoorbaar ligt te zonnen: de dubbele realiteit van de grens van Fort Europa enerzijds en een welvarende vakantiestreek anderzijds.

Juist in deze door toeristenmassa's bezochte mediterraan kuststreek is ook een ander voorbeeld van een 'Nederlandse' molen buiten Nederland te vinden: het vijfsterrenresort Orange County in het Turkse Kemer, circa vijftig kilometer ten oosten van Antalya. Het hotel is, zo vermelden diverse toeristische websites, 'gebouwd volgens zestiende-eeuwse Hollandse architectuur' en 'geïnspireerd op Amsterdam en het vissersstadje Volendam'.⁵ Men spreekt over een 'waar Nederlands paradijsje' en in 'zo'n Hollands landschap onder de Turkse zon mag een windmolen niet ontbreken' (figuur 2).⁶ In de molen ontbreekt het binnenwerk, maar zijn wel een visrestaurant en een wijnhuis te vinden.

Hier is, zo lijkt het, geen kunstenaar van het kaliber Barbara Visser nodig om deze 'heuse replica op schaal' als volksverlakkerij aan de kaak te stellen. Niets is minder waar. Op een onafhankelijke website waar reizigers hun vakantiebeoordelingen kunnen geven krijgt het hotel het cijfer 8,9, is de architectuur

2
HOTEL ORANGE
COUNTY
KEMER, TURKIJE

geen thema en wordt het comfort van de Volendammer huisjes geroemd.⁷

Voor de gasten is in deze Hollandse enclave daarentegen de confrontatie met hordes 'onbeschofte en luidruchtige' Russen, Israëliërs, Turken én getatoeëerde en met goud behangen Nederlanders, in die volgorde, de grootste bron van zorg en ergernis. Dat is een paradoxale situatie, gelet op het feit dat de meeste bezoekers, zo blijkt ook uit bovengenoemde reisbeoordeling, juist voor een dergelijk luxueus en zonnig hotel kiezen omdat het herkenbaar en vertrouwd is: ze worden in het Nederlands ontvangen, ze kunnen er Nederlands eten en ze worden er in het Nederlands en op z'n Nederlands vermaakt.

Toeristisch-commercieel zijn ook de twee maalvaardige molens die mijn derde voorbeeld vormen: die van Holland, Michigan, en Fulton, Illinois, beide in de Verenigde Staten.⁸ Maar er is hier meer aan de hand. Beide stadjes hebben een geschiedenis die nauw verweven is met de komst in de negentiende eeuw van Nederlandse, protestants-christelijke migranten. In Holland staat molen De Zwaan, een in 1761 in Krommenie gebouwde stellingmolen, die rond 1887 verhuisd is naar het Brabantse Vinkel en die in 1964 naar de VS werd geëxporteerd.⁹ Tegenwoordig staat hij in het Holland Museum, dat gericht is op het 'behoud van

de Nederlandse cultuur en geschiedenis'. En in Fulton staat de molen De Immigrant (figuur 3). Deze is in 2000 door het Nederlandse molenmakersbedrijf Molema gebouwd '*celebrating [the] Dutch history [of the City of Fulton]*'.¹⁰

Het is duidelijk dat in beide gevallen een forse inspanning wordt geleverd om de kloof tussen onecht en echt te overbruggen. Er wordt bij de bouw van de molens gebruikgemaakt van oude materialen en Nederlandse ambachtslieden. Er is sprake van een plaatsing van de molens op historisch-significante plekken.¹¹ En de molens worden in bedrijf gebracht door in Nederland opgeleide vrijwillige molenaars en de producten van de molen worden verkocht. Daar komt bij dat beide molens niet alleen onderdeel uitmaken van een grotere historische omgeving met dijken, ophaalbruggen, traditionele Hollandse gebouwen en tulpenvelden, maar dat ze ook een vooraanstaande rol spelen in jaarlijkse festivals waarin het Nederlandse erfgoed en de Nederlandse cultuur centraal staan.

Hoewel beide festivals een identificatie laten zien van de deelnemers met stereotype, voor ons zelfs lachwekkende, oud-Hollandse handelingen en gebruiken, zoals straten schrobben en klompendansen, geven beide festivals tegenwoordig ook expliciet uitdrukking aan de vormgeving van positieve relaties met andere groepen. Zo merkt de burgemeester van Holland op dat het veelkleurige tulpenveld dat bloeit tijdens het festival staat voor de etnisch-culturele diversiteit van het stadje. En een Nederlandse deelnemer aan het festival in Fulton constateerde '*dat de festivaldagen in het teken [stonden] van de uitwisseling op het gebied van cultuur en gebruiken. Het doel is een betere samenwerking van de verschillende culturen met hun verschillende achtergronden*'.

Of men in deze opzet slaagt, weet ik niet, maar de combinatie van inzet en inspanningen maken deze Amerikaanse voorbeelden ongemeen veel spannender dan de banale attractie van het Turkse Kemer of de stereotype imitatie van het Japanse Huis ten Bosch. Met het verwijzen naar originelen, het vertellen van verhalen en het creëren van ervaringen en sensaties kan in sommige gevallen van een kopie op den duur weer een origineel gemaakt worden. Dat '*heeft meer met overtuigingskracht te maken dan met authenticiteit*', zo stelt Barbara Visser in een recent interview. 'Uiteindelijk is het niet de vraag of iets waar is, maar of het iets betekent.'¹²

UITGANGSPUNTEN VOOR RESTAURATIE

De vraag naar 'echt' of 'onecht' is natuurlijk niet nieuw, ook niet in de zorg voor de gebouwde monumenten. De eerste gedachten over onze omgang met oude gebouwen kwamen tot stand in een tijdsgewricht dat maar zeer ten dele te vergelijken is met het huidige. In oorsprong is de moderne monumentenzorg een reactie op de effecten in de gebouwde omgeving van de omverwerping van het ancien régime, de ontwikkeling van de Europese natie-staten, de uitbouw van de intercontinentale handel, ongekende demografische groei en een omvangrijke industrialisatie. Overigens was er in de negentiende eeuw van consensus geen sprake: de een (Ruskin, in Nederland Weissman) wees restauratie af, bepleitte onderhoud en accepteerde verval en verlies; een ander (Viollet-le-Duc, in Nederland Cuypers) streefde naar herstel in oude luister, soms in een vorm die het gebouw nooit had gehad, maar waarvan men vermoedde dat deze ooit beoogd was; en weer een ander stond behoud voor in combinatie met, indien noodzakelijk, reconstructie in modern materiaal en moderne vormtentaal (Riegl, in Nederland Kalf).

Het is hier niet de plaats de geschiedenis van het denken over onderhoud, restauratie en reconstructie te beschrijven.¹³ Belangrijk is te constateren dat er in Nederland vanaf de eerste decennia van de twintigste eeuw in ieder geval op schrift wél sprake was van een grote mate van consensus. Tussen de eerste, in 1917 gepubliceerde *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* en de jongste *Algemene uitgangspunten voor het restaureren van gebouwen* (1991)¹⁴ bestaat een grote mate van continuïteit. In een kernachtige samenvatting: onderhouden gaat voor repareren en conserveren; repareren en conserveren gaat voor restaureren en vernieuwen; en restaureren en vernieuwen gaat voor reconstrueren, al dan niet eigentijds. En afbreken, verwijderen, aanvullen, wijzigen en verplaatsen is in de meeste gevallen taboe. Internationaal vond deze traditie zijn bevestiging in het beroemde Charter van Venetië van 1964.¹⁵

Geconstateerd moet echter worden dat de restauratiepraktijk van de naoorlogse periode tot circa 1980 stevig afweek van de gecodificeerde beginselen, nadrukkelijk nooit bedoeld als regels.¹⁶ Ingrijpende reconstructies hadden de overhand, onder een veelal impliciete verwijzing naar de oplossingen die noodzakelijkerwijs gezocht moesten worden

3 MOLEN DE IMMIGRANT (2000)
TIJDENS DE BOUW IN FULTON,
ILLINOIS (VS)

WWW.HIPPOWEBDESIGN.COM/FULTON/BIGLIFT.HTML

4
HET
CAMMINGAHUIS,
FRANEKER,
VOOR (1965)
EN NA (1976)
RESTAURATIE

DENSLAGEN 1997,
198, FIG. 1 EN 2

voor constructieve problemen en de eigentijdse eisen van de gebruiker. Een onbedoemd nostalgisch, antimodernistisch sentiment betekende vaak de eliminatie van alles dat jonger was dan de achttiende eeuw (*figuur 4*).

Pas in de laatste twee decennia van de twintigste eeuw, toen er sprake was van een scherpe afname in het aantal (grote) restauratieprojecten in de historische binnensteden, kwam hier een einde aan. Nieuwe opgaven dienden zich aan: de zorg voor de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 en de creatieve herbestemming van de vele gebouwen, met name kerken, die hun oorspronkelijke functie verloren. Eigenlijk concentreren de Algemene uitgangspunten van 1991 zich op een probleem dat zich had voorgedaan. Ze zijn nooit herzien in het licht van de nieuwe opgaven.

EEN VERGELIJKING

Het is interessant om de Grondbeginselen van 1917, het Charter van Venetië van 1964¹⁷ en de Algemene uitgangspunten van 1991 te vergelijken met de restauratiepraktijk van de Nederlandse molens in de naoorlogse periode. Deze vergelijking moet echter van een belangrijke opmerking vooraf voorzien worden. Geen van deze richtlijnen is geschreven met een oog voor de bijzondere problemen van de instandhouding van molens. Alle richtlijnen lijken zich impliciet te schikken naar de negentiende-eeuwse definitie van het gebouwd erfgoed: 'monumenten van geschiedenis en kunst'. Het is moeilijk aan de indruk te ontkomen dat de mainstream monumentenzorg in de late negentiende en in de twintigste eeuw in termen van de architectuur- en bouwhistorische waardering en de inhoudelijk-intellectuele aandacht ten minste twee typen monumenten stiefmoederlijk behandelde: boerderijen en molens.¹⁸

Daar was een praktische reden voor: in de formatieve fase van de monumentenzorg waren molens en boerderijen nog volop in functie en werden ze nog niet en masse aan sloop blootgesteld. Ze werden nog niet als potentieel monument gezien.¹⁹ Maar er was ook een andere reden. Beide gebouwtypen behoorden eigenlijk ook tot een ander domein, dat van het volksleven.²⁰ In dit verband dringt zich dan ook de vergelijking op met de verhouding tussen de geschiedwetenschappen enerzijds en de volkskunde anderzijds. Als studie van het alledaagse en de folklore werd de volkskunde in de ogen van de intellectueel-culturele elite tot ver na de oorlog als iets minderwaardigs gezien. In

academische zin werd de volkskunde pas voor vol aangezien toen het vak zich in de jaren tachtig oriënteerde op de antropologie en de historiografie en het zich niet langer bezighield met de studie van bedreigde, zogeheten streekeigen en oeroude relictten van het boerenleven.²¹

Hoewel hij zich gaandeweg de twintigste eeuw ontwikkelde tot hét symbool voor Nederland en de Nederlandse cultuur gold eenzelfde stigma voor de molen.²² In organisatorische zin werd én bleef de studie van en de (financiële) zorg voor molens een wereld apart; er waren eigen subsidieregelingen, een reeks van gespecialiseerde molenverenigingen en -stichtingen en één hoogst zelfstandige molenafdeling bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.²³ Nergens was sprake van een institutionele verbinding tussen het academische onderzoek van de sociaal-economische²⁴ en culturele betekenis van molens in de periode 1500-1950 en de (bouw)historische studie van het bestaande molenbestand.

Maar hoe valt die vergelijking nu uit tussen de twintigste-eeuwse restauratiefilosofie en de restauratiepraktijk van de molens? Puntsgewijs:

Onderzoek

1. Restauratie begint met onderzoek.²⁵ 'Het is feitelijk onmogelijk en onverantwoord om over de restauratie van een monument beslissingen te nemen zonder dat er eerst een uitgebreid vooronderzoek is gedaan naar de bouwkundige, historische, kunsthistorische, sociologische en technische aspecten van het monument', zo luidt de dwingende constatering in de Algemene richtlijnen van 1991.²⁶

Het gaat te ver te zeggen dat er bij molenrestauraties geen enkel onderzoek plaatsvindt, maar er is in veel gevallen geen sprake van onderzoek in de brede zin zoals bedoeld in bovenstaand citaat.

Onderzoek is vaak uitsluitend (bouw)technisch en bouwkundig van aard. Opmetingstekeningen die bij een bestek gaan, betreffen veelal de te realiseren situatie en zijn dus feitelijk ontwerptekeningen. Bouwhistorisch onderzoek²⁷ voorafgaand aan een restauratie is (nog) geen vanzelfsprekende zaak.

Daarmee ontbreken veelal een documentatie van de bestaande toestand voor restauratie, en belangrijker, een waardestelling van het object en zijn onderdelen als basis voor een advies over de omgang ermee tijdens de restauratie.

Conservering

2. Restauratie betreft conserverend herstel.

De kern van de moderne restauratiefilosofie is dat restauratie vooral consolidatie betreft en alles 'wat nodig is voor instandhouding, stopzetting van degradatie, en tevens datgene te doen dat nodig is voor het weer gezond maken en voor het toekomstig gebruik'.²⁸ Het behoud van historische elementen en structuren gaat voor de vernieuwing of reconstructie ervan. Reconstructies zijn eigenlijk alleen acceptabel in een museale context of bij verlies van monumentale waarden van uitzonderlijk belang door rampen of oorlogshandelingen.

Deze richtlijn komt niet tot uitdrukking in de restauratiepraktijk van de molens. Niet omdat de richtlijn onuitvoerbaar zijn zou, maar omdat het in de zorg voor de molens niet draait om het behoud van het object an sich, maar om het in werking krijgen van een molen, 'het hoogst bereikbare doel wat betreft molenbehoud: Molens moeten malen!'²⁹ Molens: 'zijn anders dan de anderen, anders dan woningen en kerken, dan een stadhuis of een waaggebouw. [...] In een oud huis piept of knarst een deur, rammelt een luik, kraakt op zolder het kap-hout als het stormt - meer geluid brengt het niet voort. [...] De molen, eenmaal door een bescheiden manueel in vrijheid losgelaten, is als een furieus levend wezen dat in zijn drift door niets schijnt te kunnen worden tegengehouden. [...] Het is de geweldige adem van de wind, die dit alles teweeg brengt. [...] De begeleiding van al die actie is geluid van soms zulk een intensiteit, dat de stem van een mens in een werkende molen nauwelijks nog betekenis heeft; hij is er als het ware opgenomen [...] in "la respiration du bon Dieu".'³⁰

In deze formulering zijn molens welhaast levende monumenten, 'levend' zonder aanhalingstekens, en daarvoor is het nodig om molens blijvend als werktuig te laten functioneren. Ze moeten daarom draai- en maalvaardig worden gerestaureerd. Daarmee worden ook de condities gecreëerd voor het levend houden van de ambachten van de molenaar en de molenmaker. Maar deze status aparte betekent nogal wat voor de molen als monument. Door het voortgezette gebruik zijn onderdelen van de molen aan slijtage onderhevig. Kapotte onderdelen, ook al zijn ze van hoge ouderdom, worden vervangen. Voorbeelden hiervan te over. Zo werden onlangs van molen De Reiger in het Friese Nijetrijne 'de oudste potroeden in Nederland, welke nog in de oorspronkelijke molen zaten' vervangen door metalen molenroeden.³¹ En in 2004 werd van een ros- en oliemolen op het terrein van het Nederlands

Openluchtmuseum in Arnhem 'het gehele binnenwerk vernieuwd, ook de bruikbare delen'.³²

Het herstel van draai- en maalvaardigheid leidt echter niet alleen tot het bewuste verlies³⁴ van oude bouwmassa, maar ook tot wijzigingen. Voorbeelden hiervan zijn het verhogen van molens om de windvang te verbeteren of het verdiepen van de vijzelkom om poldermolens aan te passen aan het verlaagde polderpeil. Het laatste is in de laatste decennia met verschillende molens gebeurd; het eerste onlangs nog met molen Edens/De Volharding in Winschoten.³⁵ Andere wijzigingen betreffen het terugbrengen van een afgegraven belt of wijzigingen die betrekking hebben op de directe waterstaatkundige omgeving. Dit is het geval bij de molen Schermer-E in Stompvoren, waar tochten zijn gegraven om de molen na 77 jaar weer uit te laten malen op de binnenboezem.³⁶

De belangrijkste toevoegingen echter die op gespannen voet staan met de tweede leidraad vormen wat in de restauratiepraktijk van de molens het completeren heet van 'incomplete molens'. Daar waar de aandacht eerst uitging naar het weer laten draaien van stilstaande, doch nog complete molens verschoof deze later naar zogeheten 'incomplete molens': *'al of niet reeds als zodanig beschermde molenrompen met of zonder kap die om een aantal redenen (zoals belangrijke landschappelijke of stedenbouwkundige, visuele betekenis, molenbiotoop) in aanmerking komen voor completering'*.³⁷ In 2000 werden door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg 44 molenrompen als incomplete molens aangemerkt. Daarvan zijn er intussen 16 geheel gecompleteerd tot maalvaardige molens, 3 worden op dit moment gecompleteerd en van 9 is men van plan ze te completeren.³⁸ Deze molens vullen de bladzijden van de rubriek *Molenrestauraties* in het blad Molens. Eén voorbeeld moet volstaan: de vijzelpoldermolen van de Etersheimerbraak in het Noordhollandse Oosthuizen, die 83 jaar na stillegging weer tot leven kwam.

Recordhouder is deze molen waarschijnlijk niet, zeker als we weten dat er ook vergevorderde plannen bestaan voor de completering van molen De Mallemolen in Gouda, die al meer dan honderd jaar, al sinds 1904, niet meer draait. Hier zal uiteindelijk een ensemble ontstaan van maalvaardige molen en werkende zuiggasmotor, dat als zodanig nooit heeft bestaan. De onttakelde molen deed immers dienst als de woning voor de machinist.

Reconstructie

3. Restauraties zijn niet bedoeld om een oudere situatie te reconstrueren; toevoegingen en veranderingen uit latere perioden dienen gehandhaafd te blijven.⁴⁰ De twintigste-eeuwse restauratiefilosofie is voor een belangrijk deel te beschouwen als een reactie op het werk van spraakmakende, negentiende-eeuwse architecten zoals Viollet-le-Duc en Cuypers, die *'herstel in oude luister'* beoogden: restauratie *'is het herstellen in een complete staat die er misschien nooit op enig moment is geweest'*⁴¹, maar die wel besloten ligt in het plan en de aard van het gebouw. Viollet-le-Duc meende dat een beschaving die een renaissance onderging en een grote sprong voorwaarts maakte, steeds steun zocht in de bestudering van het verleden.⁴³ De door hem en Cuypers onberispelijk gereconstrueerde nationale monumenten werden aan het einde van de negentiende eeuw door hun critici echter weggezet als 'nieuwe antiquiteiten' zonder patina.⁴³

Gerestaureerde molens, en dan vooral de vele hierboven al besproken, gecompleteerde molens, lijken zich vooral direct na oplevering te lenen voor een gelijkkluidend oordeel. Zeker als we weten dat al in de eerste fasen van het molenherstel na 1955 vele twintigste-eeuwse innovaties aan wiekenkruis en binnenwerk weer werden verwijderd.⁴⁴ Daar waar molens werden gehandhaafd verdwenen vaak de vroegindustriële bebouwing en inventaris.⁴⁵ Rooijackers wees in dit verband ook op het feit dat de veelvuldig aanwezige reclame-opschriften op molens zonder slag of stoot werden verwijderd, maar dit gebeurde ook bij vrijwel alle andere monumenten.⁴⁶ Het 'sentiment' bij de molenbeschermers is echter een andere dan die van Viollet-le-Duc en Cuypers. Ze rekenden zich niet tot een 'herboren' voorhoede, maar zagen zich als de pleitbezorgers van een verleden dat rücksichtslos aan de kant werd gezet, praktisch, maar ook intellectueel. In essentie is de twintigste-eeuwse zorg voor molens, met haar nadruk op behoud van functie en ambacht, te beschouwen als antimodernistisch.

Zichtbaarheid

4. Noodzakelijke aanvullingen en reconstructies dienen zo uitgevoerd te worden dat zichtbaar is dat het later werk betreft.⁴⁹ Veelal is de restauratie van molens gericht op 'een herstel in oude luister', waarbij de situaties van voor en na de restauratie sterk van elkaar verschillen. Vrijwel alle gerestaureerde molens beogen een reconstructie van een historische, veelal negentiende-eeuwse situatie

waarin ze 'in bloei' verkeerden. Soms zijn interventies als 'nieuw' te herkennen omdat houten onderdelen worden vervangen door metalen, zoals met de molenroedes.⁵⁰ Maar ook deze herkenbare vervangingen zijn gemotiveerd vanuit het streven naar het herstel en het verduurzamen van de draai- en maalvaardigheid⁵¹, en niet vanuit de wens om nieuwe onderdelen als zodanig te presenteren.

Hierop bestaat bij mijn weten één uitzondering: daar waar sprake is van zeer ingrijpend herstel, met name van binnenwerk en kap, wordt soms op de baard van de molen het jaartal van herbouw vermeld. Voorbeelden zijn de na brand volledig herbouwde Robonsbosmolen in Alkmaar en de gecompleteerde Widde Meuln in het Groninger Ten Boer.⁵²

Verplaatsing

5. Het verplaatsen van een monument is slechts bij zeer hoge uitzondering aan de orde. Verplaatsing is alleen aan de orde als het voortbestaan van het monument ervan afhangt of als grote nationale of internationale belangen dit rechtvaardigen.⁵³ Een monument is niet los te denken van zijn plaatsgebonden geschiedenis, zo luidt het in de jongste Algemene uitgangspunten. Op dit punt kunnen we kort zijn. Verplaatsingen van molens waren en zijn aan de orde van de dag, terwijl het voor andere monumenten in Nederland uitzonderingen betreft.⁵⁴ De meeste molenverplaatsingen hebben niet te maken met het feit dat ze letterlijk in de weg staan, maar dat de molenbiotoop, de windvang, niet meer voldoet.⁵⁴ Ook hier is dus sprake van een afwijking van de restauratie-richtlijn, die zijn motivatie vindt in de leerstelling dat een 'molen malen moet'.

Volgens Nijhof betrof een van de eerste verplaatsingen die van de molen D'Olde Zwerver (*What's in a name?*) uit Kampen, die geheel ingebouwd was en verhuisde naar de IJsseldijk.⁵⁶ Deze verplaatsing stond aan het begin van een lange reeks, waarbij in het begin sprake was van afbraak en verbouw, en later van gemechaniseerd transport van vrijwel complete molens. Soms werden molens zelfs verplaatst naar gebieden waar ze oorspronkelijk niet voorkwamen.⁵⁸ Aantallen zijn in de literatuur niet te vinden, maar het moet om tientallen gaan.

Twee spraakmakende verplaatsingen liggen mogelijk in het verschiep: die van de naamloze poldermolen bij Wadenhoijen⁵⁹ en molen De Otter in Amsterdam. De eerste staat ingebouwd tussen de A15 (gebouwd in 1950), een

afvalstoffenberg (eind jaren tachtig) en de nieuwe Betuwelijn, en de tweede al sinds de jaren twintig tussen steeds omvangrijker en hoger wordende bebouwing. Beide molens zijn of waren tot voor kort draaivaardig. Waar de molen van Wadenhoijen terecht komt, is nog niet duidelijk, of aan een andere plek aan de Linge of aan een zandwinput, die tegenwoordig geldt als een natuurgebied. Vereniging De Hollandsche Molen heeft een voorkeur voor de laatste, omdat hier duurzaam behoud van de molenbiotoop verzekerd is. De eigenaar van De Otter staat een verplaatsing voor naar Industrieel Erfgoedpark De Hoop in Uitgeest. Een vergunning hiertoe is door het stadsdeel geweigerd, maar na een lange procesvoering heeft de Raad van State onlangs bepaald dat het stadsdeel de aanvraag opnieuw in behandeling moet nemen.

Bestemming

6. Het heeft de voorkeur een monument zijn oorspronkelijke bestemming of een latere, die ook goed bij het gebouw past, te behouden.⁶⁰ Het is plezierig te constateren dat de omgang met molens sinds de jaren vijftig tenminste op één punt overeenkomt met de gangbare restauratiefilosofie. Immers, het is het uitdrukkelijke streven molens als molens te behouden. Een draaiende molen is niet alleen beter dan een stilstaande. *'Een duidelijk uitgangspunt is ook altijd geweest dat een molen slechts een molen kan zijn en dat elke andere bestemming wezensvreemd is, afbreuk doet aan de specifieke waarden van dit bijzondere monument en het ook voorgoed onbruikbaar maakt.'*⁶¹ Dit uitgangspunt is stevig verankerd in de geschiedenis van het Nederlandse molenbehoud. Het vormt een van de essentiële onderdelen van de oudste beleidsnota op het gebied van de instandhouding van molens.⁶² Iets van de emotie bij dit onderwerp is navoelbaar bij een afbeelding van een molen die in de jaren zeventig als dancing is ingericht.⁶³

Verlies

7. De moed om goede oude dingen prijs te geven mag niet ontbreken.⁶⁴ Behoud impliceert ook bewust en onbewust verlies. Alle beschrijvingen van de geschiedenis van de zorg voor de Nederlandse molen stellen echter dat dit verlies al geleden is, en in een zeer forse omvang. Daar waar er in de negentiende eeuw in Nederland wel tienduizend molens naast elkaar functioneerden, bestonden er in de jaren zestig en zeventig nog maar circa 950 uitwendig complete molens, een reductie met negentig procent.⁶⁵ De molen-database omvat intussen echter weer bijna 1200 complete, werkende molens.⁶⁶ Deze toename is contra-

intuïtief: hoe kan het erfgoed in omvang toenemen?

Een vorm van toename is hierboven al besproken: de completering van molens. Bijzondere aandacht verdienen hier de molens die tijdens de oorlog beschadigd zijn of verloren zijn gegaan. Hoewel in de oorlog vele molens weer in gebruik werden genomen voor de bemaling van polders en het malen van graan, werden in de periode direct na de oorlog grote aantallen molens buiten gebruik gesteld, onttakeld en afgebroken. Deze afname bouwde voort op de forse oorlogsschade: zo'n 200 molens raakten tijdens de twee laatste oorlogsjaren al dan niet zwaar beschadigd of werden vernietigd.⁶⁷ Pas veel later ontstond voor juist deze categorie aandacht. Het eerste 'oorlogsslachtoffer' dat hersteld werd, was de torenmolen van Gronsveld.⁶⁸ Het ligt in de verwachting dat binnen niet al te lange tijd ook de molen St. Antonius in Eerde wordt opgebouwd. Deze molen, die tijdens de operatie Market Garden diende als Amerikaanse uitzichtpost, 'moet', zo luidt de website van de pleitbezorgers, 'herrijzen' en 'wil herboren worden'.⁶⁹ In dit verband is ook een andere categorie interessant: molens die zijn afgebrand. Herbouw na brand wordt vrij algemeen gezien als vanzelfsprekend en wordt ook vaak gerealiseerd.⁷⁰

De toename van het aantal complete molens is ook toe te schrijven aan de nieuwbouw van molens. Vroege voorbeelden zijn de drie standaardmolens uit 1971-1975 op de vestingwallen van Heusden. In 1987 werd in Leiden na 170 jaar molen De Put 'opnieuw opgebouwd', mede ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Rijnlandse Molensstichting.⁷¹ Opmerkelijk is dat nieuwbouwmolens gewoon figureren op de beide op internet beschikbare *molen-databases*.⁷² Uiteraard wordt daar vermeld dat het replica's betreft, maar ze worden als waardevol aangemerkt, omdat ze bepaalde, soms zeldzame molentypen vertegenwoordigen én omdat ze draai- en maalvaardig zijn. Het ontbreken van authenticiteit in de gebruikelijke zin van het woord is blijkbaar geen reden ze niet of minder serieus te nemen. Hiermee zijn we stapsgewijs bij een categorie van molens aangeland die een grote gelijkenis vertoont met de drie voorbeelden waarmee dit essay begon.

We kunnen niet anders dan constateren dat er 'flink wat licht' zit tussen de in Nederland gangbare restauratiefilosofische uitgangspunten en de restauratiepraktijk van de Nederlandse molens.⁷³ Van de kant van de

mainstream monumentenzorgers is dat nooit expliciet aan de orde gesteld, terwijl uit de 'mondelinge overlevering' en interne nota's⁷⁴ bekend is dat velen van binnen en buiten de Rijksdienst voor de Monumentenzorg enigszins bevreemd aankeken en -kijken tegen de gebruikelijke vormen van behoud en restauratie van molens.

Dat ligt anders voor de pleitbezorgers van het molenbehoud. Zonder dat men zich expliciet bezighield met grondbeginselen, charters of uitgangspunten werd betoogd dat molens vroegen om een afwijkende benadering. Hierboven is duidelijk gemaakt dat deze haar grondslag vond in het principe van 'molens moeten malen'. Daarmee werd ook de instandhouding van het ambacht van de molenaar en de molenmaker bewerkstelligd. Maar in aanvulling daarop werd betoogd dat er van oudsher sprake was van een praktisch-pragmatische houding ten opzichte van de reparatie, de verplaatsing, en het hergebruik en de vervanging van molenonderdelen. Daar komt bij dat ook in de periode dat de molens volop functioneerden honderden molens om diverse redenen zijn verplaatst.⁷⁵ De bijzondere omgang met molens na 1965 werd, met andere woorden, historisch gerechtvaardigd.

NAAR EEN NIEUWE RESTAURATIE-FILOSOFIE, OOK VOOR MOLENS?

De goede lezer heeft gemerkt dat hierboven weliswaar een wezenlijk verschil is geconstateerd tussen de heersende restauratiefilosofie en de praktijk van het molenbehoud, maar dat daarbij niet in be- of veroordelende zin is gesproken. Dat kan pas als geconstateerd is of de beschreven restauratiefilosofie valide is, realistisch is en in de praktijk wordt toegepast, up to date is en of ze wel van toepassing is op het herstel en de instandhouding van molens. Daarover is het volgende op te merken:

1. Ze is de schriftelijke neerslag van een intensief internationaal debat dat meer dan een eeuw omvat en daarom waardevol;
2. Tegelijkertijd is er sprake van een forse spanning tussen filosofie en praktijk, zoals hierboven voor Nederland al aangegeven;
3. Van de zijde van de pleitbezorgers van het behoud van de Nederlandse molens heeft altijd een beargumenteerde claim bestaan op een status aparte. Deze is historisch, sociaal en organisatorisch verklaarbaar;

4. Het moment van codificatie in 1991 vormde in Nederland een breekpunt in de monumentenzorg: het einde van decennia van omvangrijke en ingrijpende restauratieactiviteiten in de historische binnensteden van Nederland;

5. Op het moment van codificatie tekende zich een reeks van nieuwe opgaven af waarop de restauratiefilosofie nog maar nauwelijks antwoord gaf.⁷⁶ Alle hebben ze te maken met fundamentele verschuivingen in wat we onder erfgoed verstaan: hoe om te gaan met het erfgoed uit de periode 1850-1940/1965; hoe om te gaan met ensembles van onroerend en roerend erfgoed; hoe om te gaan met grotere stedenbouwkundige en ruimtelijke structuren; en hoe om te gaan met het historische cultuurlandschap.

6. De jaren negentig hebben ook een andere fundamentele transformatie in het erfgoedbegrip getoond, waar de genoemde uitgangspunten van 1991 nog geen spoor van lieten zien. Belangrijk zijn de verschuivingen in de

definitie van het begrip authenticiteit. Interessant is dat dit begrip in de jaren negentig in een ander daglicht is komen te staan, doordat ook landen buiten de westerse wereld, bijvoorbeeld in ICOMOS-verband, zich konden en gingen bemoeien met de omgang met erfgoed. Het is hier niet de plaats hier uitvoerig op in te gaan, maar er kan worden verwezen naar de zogeheten *Declaration of San Antonio*.⁷⁷ In deze verklaring wordt een definitie van het begrip authenticiteit voorgesteld, waarin authenticiteit van materiaal maar één component vormt: *'authenticity is a concept much larger than material integrity and the two concepts must not be assumed to equivalent or consubstantial'*. Van het grootste belang daarentegen is de relatie tussen authenticiteit en identiteit: *'The authenticity of our cultural resources lies in the identification, evaluation and interpretation of their true values as perceived by our ancestors in the past and by ourselves now as an evolving and diverse community'*. De waarde van erfgoed kan dus alleen bepaald worden door studie van de geschiedenis ervan, van de materiële

component én van *'the intangible traditions associated with the tangible patrimony'*. Dit perspectief betekent de emancipatie van het zogeheten 'immateriële erfgoed' en in dat verband, zo zegt de verklaring van San Antonio, is het vanzelfsprekend dat vergelijkbare materialen of in rampen vernietigde monumenten vervangen mogen worden in overeenstemming met traditionele ambachten, dat de mogelijkheden tot restauratie en aanvulling beoordeeld moeten worden in relatie tot *'the cultural characteristics of each country'* en dat het behoud van *'overall character'* en tradities voorrang mag krijgen boven fysiek behoud.

7. Ook in Nederland is er sprake van een groeiende aandacht voor immaterieel erfgoed: 'specifieke manieren van doen, kennis en kunde, waarden en normen, idealen, wereldbeelden en levensovertuigingen en allerlei vormen van kunst en amusement. Al deze zaken worden van generatie op generatie overgedragen. Maar gemeenschappen, groepen en individuen geven er ook steeds weer

5 GLAZEN OMHULSELS VOOR MOLENSTOMPEN
UIT DELFHAVEN, 'MOLENS' 82, 6-7

nieuwe invullingen aan als antwoord op hun specifieke omgeving.⁷⁸ In begripsmatige, organisatorische en financiële zin geeft de moderne monumentenzorg echter nog geen antwoord op de vraag naar de incorporatie van dit nieuwe veld.

Het is interessant dat er met de onder (6) en (7) genoemde ontwikkelingen in het erfgoedbegrip sprake is van een onverwachte emancipatie van een benaderingswijze die in de zorg voor de molens altijd al opgeld deed. In de zorg voor molens ging het niet alleen om de molen als materiële substantie, maar ook om het in de context van lokale, regionale en nationale gemeenschappen betekenisvol verder bouwen aan het gebruik en daarmee de geschiedenis ervan. De molen kon ook niet los worden gezien van de expliciete, maar vooral ook belichaamde kennis en kunde van de molenaar en de molenmaker. Daarvoor moest de molen blijven malen. Het ging niet om het behoud van het origineel, maar om een werkende variant, of desnoods een kopie, van het origineel, zodat, in Barbara Vissers termen, met overtuiging verteld kon worden over de geschiedenis en toekomst van het complexe geheel van molen, ambacht en gemeenschap. Deze aanpak had een enorm maatschappelijk draagvlak, misschien niet in spraakmakende, 'culturele' kringen, maar dan toch in brede lagen van de bevolking, inclusief het koningshuis.⁷⁹

Toch is het goed om hierbij een aantal kritische kanttekeningen te zetten⁸⁰ en te pleiten voor een meer gedifferentieerde aanpak voor de toekomst.⁸¹ Op het vlak van kennis moet het mogelijk zijn om bouwhistorisch onderzoek een betere plaats te geven in de restauratie en instandhouding van molens.⁸² Hier is veel te winnen, maar ook een lange weg te gaan: hoe is te bewerkstelligen dat de rijke Nederlandse molenmakerstraditie geconfronteerd en verrijkt wordt met de resultaten van (bouw-)historisch onderzoek?

Op het vlak van de instandhouding van de materiële substantie van molens moet de vraag gesteld worden of het mogelijk is te komen tot een gedifferentieerde waardestelling. Welke molens zijn (relatief) nieuw; welke molens hebben een bouwmasa die stamt uit de periode dat ze in economische zin nog effectief functioneerden (uit de periode voor 1950)?⁸³ De eerstgenoemde categorie molens 'moet malen', maar de laatstgenoemde categorie verdient bescherming van zeldzaamheidswaarden tegen slijtage door te

intensief gebruik. Moeten alle molens altijd malen?

Die vraag geldt ook voor incomplete molens en molenrestanten. Daar waar binnenwerk en kap (soms ook de wieken) nog aanwezig zijn, ligt herstel in de rede. Maar is dat altijd zo bij molens waar deze onderdelen ontbreken? Moeten we niet, zoals Bakker al in 1989 voorstelde, molenrestanten waarderen om wat ze zijn: een product van een technische en (sociaal)economische ontwikkeling die de Nederlandse molen buiten spel zette? De completering die een situatie creëren die nooit bestaan heeft, bijvoorbeeld een combinatie van (werkende) molen en (werkend) gemaal, zijn restauratiefilosofisch gezien niet acceptabel. Het behoud van machinistenwoningen in molenstompen is in dat verband nastrevenswaardig.

Op het vlak van verplaatsingen is bezinning ook aan de orde.⁸⁴ Het grootste deel van de Nederlanders komt niet of niet vaak in de gebieden waar molens bij verplaatsing naar 'verbannen' worden. Verplaatsingen dragen bij aan de musealisering van de steeds kleiner wordende 'groene' ruimtes en ze versterken de onthistorisering van stedelijke gebieden. Op het vlak van beeldvorming moet gepleit worden voor meer durf. Verplaatsing van een molen met een slechte biotoop naar een open natuurgebied, zoals voorgesteld in Wadenoijen⁸⁵, is géén behoud door ontwikkeling zoals wordt gesuggereerd. De bijzondere, sculpturale, glazen verpakking die onlangs is voorgesteld voor twee molenstompen in Delfshaven is dat wel (figuur 5).⁸⁶

Zo'n initiatief is waardevol, omdat het onze gebruikelijke omgang met molens problematiseert en beschouwers de vraag laat stellen wat wel of niet acceptabel is in het kader van het behoud van molens. Ongetwijfeld zijn er manieren om de vraag naar 'echt' en 'onecht', die Barbara Visser zo pregnant stelde, ook blijvend te visualiseren in een onorthodoxe 'restauratie' van een molen of een molenstomp. Herstel in oude luister, hoe waardevol vaak ook, doet dat niet. □

Literatuur

- Bakker, J.S. (1989). *Vergaan voortbestaan: het verleden en de toekomst van gedeeltelijk gesloopte windmolens*. In *Molenstudies: bijdragen tot de kennis van de Nederlandse molens* (pp. 9-33).
- Bosma, K., Mekking, A., Ottenheim, K., en Van der Woud, A. (red.) (2007). *Bouwen*

in Nederland 600-2000, Amsterdam en Zwolle.

- Denslagen, W. (1987). *Omstreden herstel: kritiek op het restaureren van monumenten*, Den Haag.
- Denslagen, W. (1990). *Het Charter van Venetië en de Monumentenzorg in Nederland tussen 1964 en 1990*. In *Jaarboek Monumentenzorg* (pp. 30-35). Zwolle en Zeist.
- Denslagen, W. (1997). *Overleefde schoonheid: vijftig jaar restaureren en verbouwen*. In *Jaarboek Monumentenzorg 1997* (themanummer *In dienst van het erfgoed: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997*) (pp. 194-215).
- Endedijk, L. (2004). *Poldermolen van Wadenoijen moet verplaatst worden*. *Molens*, 2004, nr. 76, pp. 4-7.
- Hof, J. van 't. *Molens en molenbeleid: 1923, 1966, 2007*. *Monumenten* 28, nr. 10, pp. 6-9.
- Hunen, M. van, en Van Reeuwijk, G. (2007). *Langer levende roeden*. *Nieuwsbrief RACM*, 2, nr. 3, pp. 10-11.
- Keunen, G. (1995). *Molens en malen gedurende de Tweede Wereldoorlog*. In *Jaarboek Monumentenzorg* (themanummer *Monumenten en oorlogstijd*) (pp. 161-183).
- Keunen, G. (1997). *Molenbehoud*. In *Jaarboek Monumentenzorg 1997* (themanummer *In dienst van het erfgoed: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997*) (pp. 254-264).
- Küng, M. (2007). 12-02-2007, Barbara Visser-interview. METROPOLIS M. COM. Tijdschrift voor hedendaagse kunst, www.metropolism.com.
- Mensch, P. van (1997). *Een restauratiefilosofie voor roerend industrieel erfgoed*. In *Stijn van Genuchten* (red.), *Lood om oud ijzer*. Congresverslag PIE, Zwolle 1997 (pp. 7-14).
- Nijhof, P. (1983). *Windmolens in Nederland*, Zwolle. Rijkscommissie voor de Monumentenzorg (s.a. (1966)). *Instandhouding van molens*, s.l.
- Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (2007). *Klinkende monumenten: beleidsnota advies- en instandhoudingspraktijk monumentale orgels*, Amersfoort.
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1991). *Monumentenzorg, architectonisch. Het restaureren van gebouwen: algemene uitgangspunten*. In *Restauratievademecum 01-1*, (pp. 24-38).

- Rijksdienst voor de Monumentenzorg (2000). *Molens, incomplete molens, molenrompen en molenrestanten: inventarisatie en selectie voor bescherming*, Zeist.
- Roodenburg, H. (2000). *Ideologie en volks-cultuur: het internationale debat*. In T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijakkers (red.), *Volkscultuur: een inleiding in de Nederlandse etnologie* (pp. 66-109). Nijmegen en Amsterdam.
- Rooijakkers, G. (2004). *Totem en taboe: De culturele biografie van de molenbiotoop*. In H.C. Endedijk en I. Pauwels (red.), *De molen in stad en landschap: een nieuwe kijk op molens? Verslag congres op 7 november 2003* (pp. 7-11).
- Roose, W. (s.a. (2007)). *Molens in Nederland*, Alphen aan den Rijn.
- Stam, D. (2006) *Immaterieel erfgoed in Nederland*, Den Haag.
- Stokhuyzen, F. (20076). *Molens: de nieuwe Stokhuyzen*, Zwolle en Amsterdam.
- Tillema (1975). *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, Den Haag.
- Visser, W. (2006-2007). *Vormgeving van fictie: Barbara Visser in Museum De Paviljoens in Almere*. *Kunstbeeld*, 12.1, pp. 32-35.
- Vries, J. de, en Van der Woude, A. (20053). *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam.
- Woud, A. van der (1997). *Waarheid en karakter: het debat over de bouwkunst, 1840-1900*, Rotterdam.

zien dat 'het beschadigde object veel meer van de kwaliteit van het ontwerp [laat] zien en de "ziel" die daarin zit' (Küng 2007).

³ Zie het lemma Huis ten Bosch (Japan) op de Nederlandse Wikipedia. In het park staan vier molens, drie door motoren aangedreven en één 'werkende'. De bouwers heb ik niet kunnen achterhalen. Er bevinden zich in Japan nog minstens drie andere 'Nederlandse' molens, waaronder twee gebouwd door de firma Verbij uit Hoogmade, De Liefde (Sukura, 1994) en De Aeolus (Shinnanyou, 1995). Zie www.windmillworld.com/world/japan.htm en <http://web.inter.nl.net/hcc/B.Poppen/sakura.htm>.

⁴ (zie www.tntpost.nl/overntpost/nieuwspers/persberichten/2006/01/basiszegels.aspx).

⁵ Het entreegebouw is overigens een 'kopie' van het Centraal Station van Amsterdam.

⁶ De bouwer is mij onbekend.

⁷ Zie www.vakantiereiswijzer.nl, onder Hotel Orange County.

⁸ Overigens kennen de VS enkele voorbeelden van door Nederlanders gebouwde molens uit de periode dat deze nog konden concurreren met andere energiebronnen. Een voorbeeld is The Dutch Windmill uit 1902 in San Francisco.

⁹ Zie www.monumenten.nl.

¹⁰ Zie www.hippowebdesign.com/fulton/index.html.

¹¹ In de buurt van de molen in Holland heeft in de tweede helft van de negentiende eeuw een windmolen gestaan.

¹² Küng 2007.

¹³ Tillema 1975 en Denslagen 1987.

¹⁴ Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991.

¹⁵ The Venice Charter: international charter for the conservation and restoration of monuments and sites, zie www.icomos.org/docs/venice_charter.html.

¹⁶ Denslagen 1987, 185-208; Denslagen 1997.

¹⁷ Vergelijk het *ICOMOS Charter Principles for the analysis, conservation and structural restoration of architectural heritage*, 2003, Zimbabwe.

¹⁸ Een recent voorbeeld is *Bouwen in Nederland 600-2000*, een boek dat zich presenteert als 'het typologisch verhaal dat ten grondslag heeft gelegen aan de ontwikkelingen van de bouwkunst voor en door mensen die de afgelopen vijftien eeuwen woonden en werkten op het grondgebied van het huidige Nederland' (Bosma et al. 2007, 11). In het boek komt geen enkele molen voor (eigenlijk een halve, zie blz. 659!) en twee boerderijen (gek genoeg bij het 'ten geleide' op blz. 6)!

¹⁹ Keunen 1997, 255-256.

²⁰ 'De molen is ons volksleven', aldus Bicker Caarten, molenbeschermers van het eerste uur (geciteerd in Keunen 1997, 254).

²¹ Roodenburg 2000, 108.

²² Tillema 1975, 467 noot 12.

²³ Keunen 1997, 257-258.

²⁴ De rol van de molen in wat de 'eerste ronde

van de moderne economische groei' wordt genoemd komt uitvoerig aan bod in De Vries en Van der Woude 2005.

²⁵ RDMZ 1991, 01-4.

²⁶ Vergelijk artikel 2 van het Charter van Venetië: 'The conservation and restoration of monuments must have recourse to all the sciences and techniques which can contribute to the study and safeguarding of the architectural heritage'.

²⁷ Zoals gedefinieerd in de Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek 2000.

²⁸ RDMZ 1991, 01-8.

²⁹ Keunen 1997. Vergelijk Nijhof 1983, 90-101; Tillema 1975, 455-468 en Stokhuyzen 2007, 197-206.

³⁰ Tillema 1975, 455.

³¹ Molens 2006 (83), 8. De roeden waren uit het bouwjaar 1871 (zie onder Nijetrijne, De Reiger op www.molendatabase.nl). Vergelijkbaar is de vervanging in 2003 van een Potroede uit circa 1876 van de molen Schermer-E (Stompetoren). Deze roede heeft een plek gevonden in een molenmuseum (zie www.molendatabase.nl/nederland/molen.php?nummer=727).

³² Molens 2004 (75), 9.

³³ Het herstel van de maalvaardigheid 'kan ten koste gaan van authenticiteit' aldus Keunen in Molens 2005 (80), 4-5.

³⁴ Keunen 1997, 261. Voorbeelden zijn Schermer-E en -M in Stompetoren.

³⁵ Molens 2007 (85), 6.

³⁶ Molens 2006 (83), 10.

³⁷ RDMZ 2000, 4. De mogelijkheden tot completering van molenrestanten werden al onderkend door Bakker 1989, 22-23. Hij wees in dat verband echter ook op de autonome waarde van restanten, als bron voor kennis van het lokale verleden, als vertegenwoordigers van soms zeldzame constructies en soorten, als restanten van soms zeer oude en dus zeldzame molens, als vertegenwoordigers in hun gedeeltelijk gesloopte staat van een historische ontwikkeling en als betekenisvol element in een grotere landschappelijke context (Bakker 1989, 20-22).

³⁸ Interne nota *RACM Incomplete molens/molenrompen* situatie juli 2007 (Van Reeuwijk 2007). Bakker meldt dat tot 1986 66 onttekende of gedeeltelijk gesloopte molens weer draai- en/of maalvaardig zijn hersteld (Bakker 1989, 23).

³⁹ Zie het Molenbestand op www.molens.nl. Soortgelijke plannen tot completering van een molenrestant – ook een machinistenwoning – naast een gemaal bestaan voor het stoomgemaal van de Polder Arkenheem bij Nijkerk.

⁴⁰ RDMZ 1991, 01-7.

⁴¹ Restaurer 'c'est le rétablir dans un état complet qui ne peut n'avoir jamais existé à un moment donné', Viollet-le-Duc 1854-1868, zoals geciteerd in Van der Woud 1997, 233 en noot 168.

⁴² Van der Woud 1997, 233.

⁴³ Denslagen 1987.

¹ Ik wil Jan van 't Hof, Erik Kleijn, Gerard van Wezel, Geert Nienhuis, Gerard Troost (allen RACM) en Ben Olde Meijerink (BBA, Utrecht) bedanken voor de gesprekken die ik met hen heb gevoerd over de Nederlandse omgang met molens. Zij dragen echter geen verantwoordelijkheid voor onderstaande tekst. Die berust geheel bij mij. Het betreft ook geen 'dienststandpunt' van de RACM. Het dient ook niet gelezen te worden als een standpunt, maar als een uitnodiging om te discussiëren over uitgangspunten bij het onderhoud, de restauratie, de completering en de verplaatsing van molens.

² Visser 2006-2007. Het werk van Visser is ook om een andere reden interessant in de context van dit essay. In haar project *Detitled* laat ze oude design-objecten zien met gebruikssporen. Daarmee probeert ze de commerciële verering van het 'origineel' ter discussie te stellen en te laten

⁴⁴ Nijhof 1983.

⁴⁵ Overigens is er intussen natuurlijk ook aandacht voor dit erfgoed. Opmerkelijk is echter dat de interesse voor (vroeg-)industrieel erfgoed in het algemeen en voor gemalen, stuwen en waterwerken in het bijzonder zich heeft georganiseerd buiten de vele verenigingen en stichtingen op het gebied van het behoud van molens.

⁴⁶ Rooijakkers 2004, 10. Een mooi, in zijn ogen 'berucht', voorbeeld geeft Nijhof 1983, 49 (molen De Hoop in Rotterdam). Reclames op molens lijkt geen wijdverbreid fenomeen geweest te zijn.

⁴⁷ De daadwerkelijke vernietiging van molens in de twintigste eeuw wordt op vele plaatsen beschreven; getalsmatig het beste in Bakker 1989. De intellectuele, modernistische aversie tegen molens krijgt enige aandacht in Tillema 1975, 467 noot 12. Interessant in mijn ogen als nader onderwerp van studie is de vraag hoe de zorg voor de Nederlandse molen in de loop van de twintigste eeuw tot stand is gekomen in een coalitie van molenaars, lokale notabelen en landelijke politici.

⁴⁸ Zo wordt bijvoorbeeld de gedeeltelijk door wegen en spoorlijnen ingebouwde poldermolen van Wadenoijen beschreven als '*een symbool van hoe de moderne tijd heeft gewonnen van de historie*' en mede daarom moet hij verplaatst worden naar een natuurgebied (Endedijk 2004).

⁴⁹ RDMZ 1991, 01-14.

⁵⁰ Soms is ook duurzaam, 'allochtoon', tropisch hardhout in het spel, zoals bij de vervanging van de vijzel of schroef van de molen De Jonge Held in Leegkerk (Molens 2005 (77), 6).

⁵¹ Van Hunen en van Reeuwijk 2007, 10-11.

⁵² Stokhuyzen 2007, 87 (Alkmaar) en www.molendatabase.nl/nederland/molens.php?nummer=1284 (Ten Boer).

⁵³ RDMZ 1991, 01-12.

⁵⁴ Toevallig is zeer onlangs, in augustus 2007, het oude station van Houten over 150 meter verplaatst (zie <http://www.stationopwielen.nl>) als een antwoord op de verdubbeling van het spoor tussen Utrecht en Den Bosch.

⁵⁵ Ook de belevingswaarde speelt mee en

tegenwoordig doet in deze discussie ook de cultuurhistorische waarde van de molen in relatie tot zijn omgeving zijn entree.

⁵⁶ Nijhof 1983, 146.

⁵⁷ Zie de voorbeelden met foto's in Nijhof 1983, 148.

⁵⁸ In Laag-Keppel staat bijvoorbeeld een Friese spinnenkop.

⁵⁹ Endedijk 2004, 4-7.

⁶⁰ RDMZ 1991, 01-17.

⁶¹ Keunen 1997, 261.

⁶² Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1966, 22-24.

⁶³ Molen De Koe in Ermelo (Nijhof 1983, 146, die spreekt over 'het toppunt van verloederding'). Deze molen is in 1990 grotendeels afgebrand; er bestaan plannen tot herbouw. Herbestemming van molens wordt nog steeds gezien als een te vermijden mogelijkheid. Zie Roose s.a., 121-123 en 123-126 voor uiteenlopende, nieuwe exploitatie-mogelijkheden op het raakvlak van toerisme, oorspronkelijke functie en nieuwe bestemming.

⁶⁴ RDMZ 1991, 01-3.

⁶⁵ Bakker 1989, 14 en Stokhuyzen 2007, 26.

⁶⁶ www.molendatabase.nl.

⁶⁷ Keunen 1995.

⁶⁸ Bakker 1989, 12.

⁶⁹ www.eerdsemolen.nl.

⁷⁰ Een voorbeeld is molen De Ooievaar in Terwolde, afgebrand in 1973 en weer opgebouwd in 1990.

⁷¹ Andere replica's zijn te vinden in bijvoorbeeld Bourtange, Brielle ('t Vliegend Hert), Zaanstad (Het Jonge Schaap) en Heerenveen (De Tjonger-molen). Deze lijst is zeker niet uitputtend.

⁷² www.molendatabase.nl en www.molens.nl (onder Het molenbestand).

⁷³ Het is hier niet de plaats om een soortgelijke vergelijking ook voor andere monumentcategorieën te maken. Het is echter wel belangrijk te constateren dat zo'n vergelijking voor vele andere monumentsoorten waarschijnlijk geheel anders uit zal vallen, hoewel er ook in de Nederlandse monumentenzorg (nog steeds) in het algemeen

een verschil zal zijn tussen ideologie en praktijk. Zo worden orgels bijvoorbeeld sinds het begin van de jaren tachtig grotendeels volgens de vigerende en hierboven beschreven restauratiefilosofie behandeld (RACM 2007).

⁷⁴ Gerard van Wezel (RACM) wees mij in dit verband op een tweetal notities van zijn hand: Het restaureren van molens december 1976, en De bescherming van windmolens gezien vanuit een molenbouwhistorische invalshoek, 21 april 1995.

⁷⁵ Keunen 1997, 262.

⁷⁶ Zie bijvoorbeeld Denslagen 1990.

⁷⁷ ICOMOS National Committees of the Americas. Onderstaande citaten zijn in dit document te vinden (www.icomos.org/docs/san_antonio.html). Vergelijk Van Mensch 1997.

⁷⁸ Stam 2006. Vergelijk overigens Denslagen, 1990, 35: 'de monumentenzorg beschermt geen denkbeelden, maar gebouwen'.

⁷⁹ Beschermer van vereniging De Hollandsche Molen is Z.K.H. Prins Friso van Oranje-Nassau; hij is daarmee opvolger van zijn vader Z.K.H. Claus Prins der Nederlanden.

⁸⁰ Vergelijk Van 't Hof, in druk.

⁸¹ Vergelijk Roose s.a., 99-100.

⁸² Vergelijk Roose s.a., 116-118.

⁸³ Het gaat hier dus nadrukkelijk niet alleen om een zoektocht naar (zeer) oude bouwmassa's.

⁸⁴ De recente publiciteit rond een groep van drie, wellicht vier (aanstaande) verplaatsingen in Zoeterwoude en Leiderdorp maakt duidelijk welke urgentie dit probleem kent (NRC 19-7-2007: 'Zuid-Holland verplaatst molens voor snelweg').

⁸⁵ Zie hierboven.

⁸⁶ Molens 2006 (82), 6-7. Curieus in het licht van de gebruikelijke uitgangspunten bij molenrestauraties worden de initiatiefnemers wel aangesproken op de 'onomkeerbaarheid' van de ingrepen die zij voorstellen.

TITEL Stadsarchitect
tussen modernisme
en traditie**AUTEUR** Anton Groot en Max Cramer**UITGAVE** Uitgeverij Thoth**DETAILS** 21x26cm - 400 pagina's - € 44,90

ISBN 978-90-6868-449-0

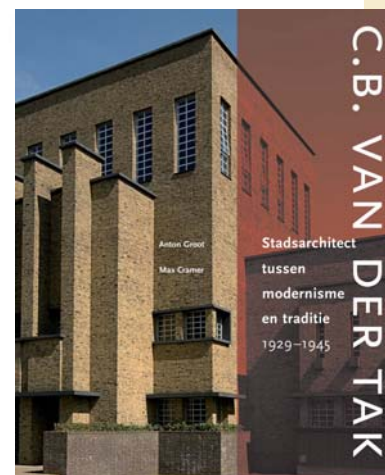
In Amersfoort zijn vanaf de negentiende eeuw toonaangevende bouwmeesters aangetrokken om de ruimtelijke kwaliteiten van de stad te versterken. Tussen 1929 en 1945 heeft Ir C.B. van der Tak jr (1900-1977) in zijn functie van stadsarchitect en directeur Bouw- en Woningtoezicht een grote stempel op Amersfoort gedrukt. Hij realiseerde niet alleen een groot aantal openbare gebouwen in een zakelijk-expressionistische stijl, maar was ook betrokken bij de stedenbouwkundige projecten.

Door zijn lidmaatschap van de NSB tijdens de laatste oorlogsjaren kon hij na de oorlog

zijn ambtelijke carrière niet voortzetten.

In de jaren vijftig hervatte hij op bescheiden schaal zijn praktijk. Zo ontwierp hij in Amersfoort de eerste serviceflat van Nederland. Nadat in de jaren tachtig een aantal van zijn gebouwen op de monumentenlijst was geplaatst, begon weer langzaam belangstelling voor het werk van deze begaafde stadsarchitect te ontstaan.

Deze rijk geïllustreerde monografie geeft een volledig overzicht van het oeuvre van Van der Tak met projecten zowel in als buiten

Amersfoort. Daarbij wordt onder andere ingegaan op zijn esthetische ontwikkeling, zijn belang voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad Amersfoort en de betekenis van de oorlogsjaren voor de waardering van zijn werk.

Van de
Burgt Strooij
bouw- en restauratiebedrijf

Erkend Restauratiebouwbedrijf

Zuidergracht 19, 3763 LS Soest

Telefoon (035) 603 59 72

Fax (035) 603 59 74

E-mail vdburgt-strooij@planet.nl

HISTORISCHE BEELDVORMING VAN FRIESLAND EN DE FRIEZEN

HO HEGGER, HO DREGER

UIT HET FRIES VOLKSLIED

Hoe ek fan oermacht, need en see betrutsen,
Oerâlde, leave Fryske grûn,
Nea waard dy fêste, taaie bânferbrutsen,
Dy't Friezen oan har lân ferbûn.
Fan bûgjen frjemd, bleau by 't âld folk yn eare,
Syn namme en taal, syn frije sin;
Syn wurd wie wet; rjocht, sljocht en trou syn
leare,
En twang, fan wa ek, stie it tsjin.

Hoe ook door overmacht, nood en zee bedreigd,
Oeroude lieve Friese grond,
Nooit werd die vaste, taaie band verbroken,
Die Friezen aan hun land verbond.

Buigen was hen vreemd, zo hield het oude volk in ere
Zijn naam en taal, zijn vrijheidszin;
Zijn woord was wet, rechtdoorzee en trouw zijn leer,
En dwang, van wie dan ook, stond het tegen.

FOTO: BRUG DOKKUM. 'THAT TOWN
CONTAINS NOTHING THAT IS WORTHY
OF OBSERVATION, UNLESS THE BRIDGE,
WHICH IS LOSTY ENOUGH TO ADMIT
SHIPS FULL-MASTED UNDER IT, IS
RECKONED SUCH.' (MARSHALL, 1772)

et Friese volkslied staat bol van verwijzingen naar de Friese historie. Het oorspronkelijke gedicht *'de âlde Friezen'* dat als basis heeft gediend voor het volkslied, is geschreven door Eeltje Habertsma in de eerste helft van de 19e eeuw. Niet verbazingwekkend, want in die periode is Friesland voor het eerst in zijn geschiedenis opgenomen in een Koninkrijk der Nederlanden. Friesland

heeft bij de totstandkoming ervan, zijn autonomie verloren. Juist dan, in de hoogtijdagen van de Romantiek, treedt een sterk regionalisme op. De situatie is vergelijkbaar met een opkomend nationalisme bij de eenwording van Europa. Het is een voorbeeld van hoe een 'historische' gebeurtenis effect kan hebben op de beeldvorming van een gebied. Halbertsma voelde zich bedreigd en heeft daardoor de behoefte gekregen om een beeld te scheppen dat de eenheid onder het Friese volk bewaart. Of teweegbrengt, want

SAMENVATTING Hoe hoger men woont, hoe 'droger' (stugger) men is. Al eeuwen wordt geschreven over stugge Friezen, wonende in het noorden des lands. De Fries zelf, verwoordt deze eigenschap liever anders en zingt in het volkslied: 'Fan bûgjen frjemd, bleau by 't âld folk yn eare' (Buigen was hen vreemd, zo hield het oude volk in ere). Opvallend, dat zowel 'de ander' als de Friezen zelf een eigenschap toedichten aan één volk. Of een volk 'stug, onbuigzaam, dreeg/droog of stijfhoofdig' is valt niet te onderzoeken. Interessant is het daarentegen wel om te zoeken naar de wortels van dit eeuwenoude beeld.

Halbertsma heeft duidelijk een doel voor ogen bij zijn 'beeldvorming' en daarbij maakt hij gebruik van elementen uit de Friese historie.

Beeldvorming

De Engelsman Bowring reist in 1830 door Friesland. De aantekeningen die hij maakt tijdens zijn rondreis, geven een indruk van een beeld dat blijkbaar halverwege de 19e eeuw heerst over de Friese inwoners. Want vóór hij Friesland binnentreedt, is Bowring een gewaarschuwd man. *'De Friezen hebben over het algemeen, den naam van min beschaafd te zijn dan hunne naburen; en voor ik hen bezocht, had men mij ook gezegd, dat ik hen lompe, koud en terugstootend zou vinden. Dit is een hard en onrechtvaardig oordeel. Laat het niet gemakkelijk zijn, hun vertrouwen te winnen (...) Zelden verlaten zij hunnen geboortegrond, en staan niet vaak naar openlijke eerambten buiten hun gewest. Het schijnt hun aan geestdrift te ontbreken, en zij smukken hunne taal schaars met complimenten op; maar nooit heb ik een vriendelijker onthaal ondervonden; nooit was ik bij een volk meer op mijn gemak...'* Hoewel hij het 'voor-oordeel' onrechtvaardig acht, ontkracht hij het ook niet geheel. Zijn door anderen ingegeven beeld, wordt tijdens zijn reis herzien en bijgesteld door zijn persoonlijke ervaringen.

'Niemand kan de vergankelijkheid vanuit een bovenhistorisch standpunt objectief vaststellen. De interpreter maakt deel uit van de traditie en wie zich met het verleden inlaat, is gekluisterd aan zijn eigen historiciteit of "horizon".' (H.G. Gadamer in Van Kesteren, 2004). Hier ligt de essentie van de moeilijkheid bij een onder-

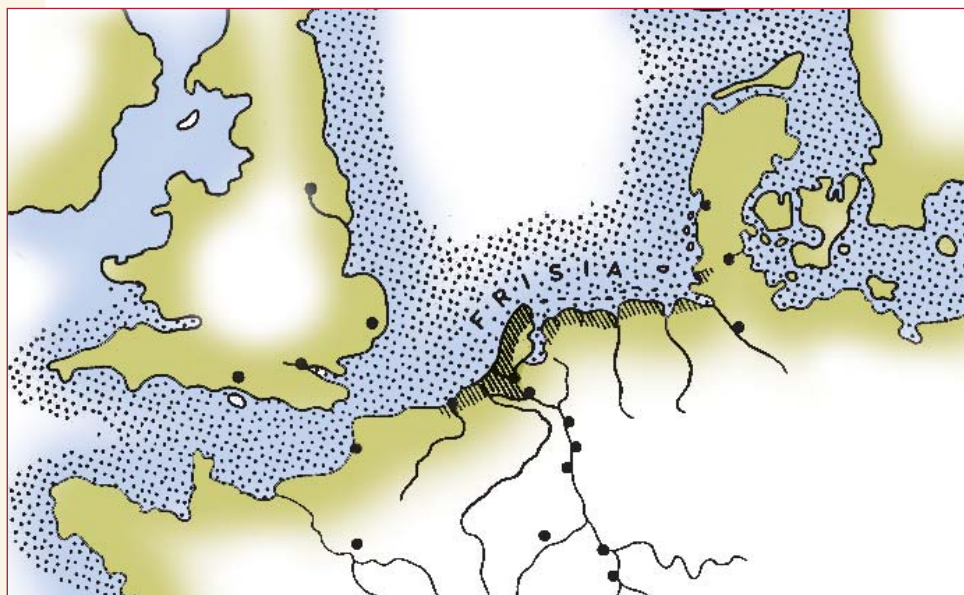
zoek naar het verband tussen beeldvorming en geschiedenis. Elke auteur wordt beïnvloed door zijn tijd. Maar niet alleen door de tijdgeest van het moment van schrijven, maar ook door zijn persoonlijke achtergrond, kennis, interesses, capaciteit en door de fysieke omgeving om hem heen. Dit geldt voor zowel de schrijvers van historische gebeurtenissen als voor de auteurs van egodocumenten van bijvoorbeeld reizigers of dagboekschrijvers die veelal de bronnen vormen voor beelden over Friezen en Friesland uit het verleden.

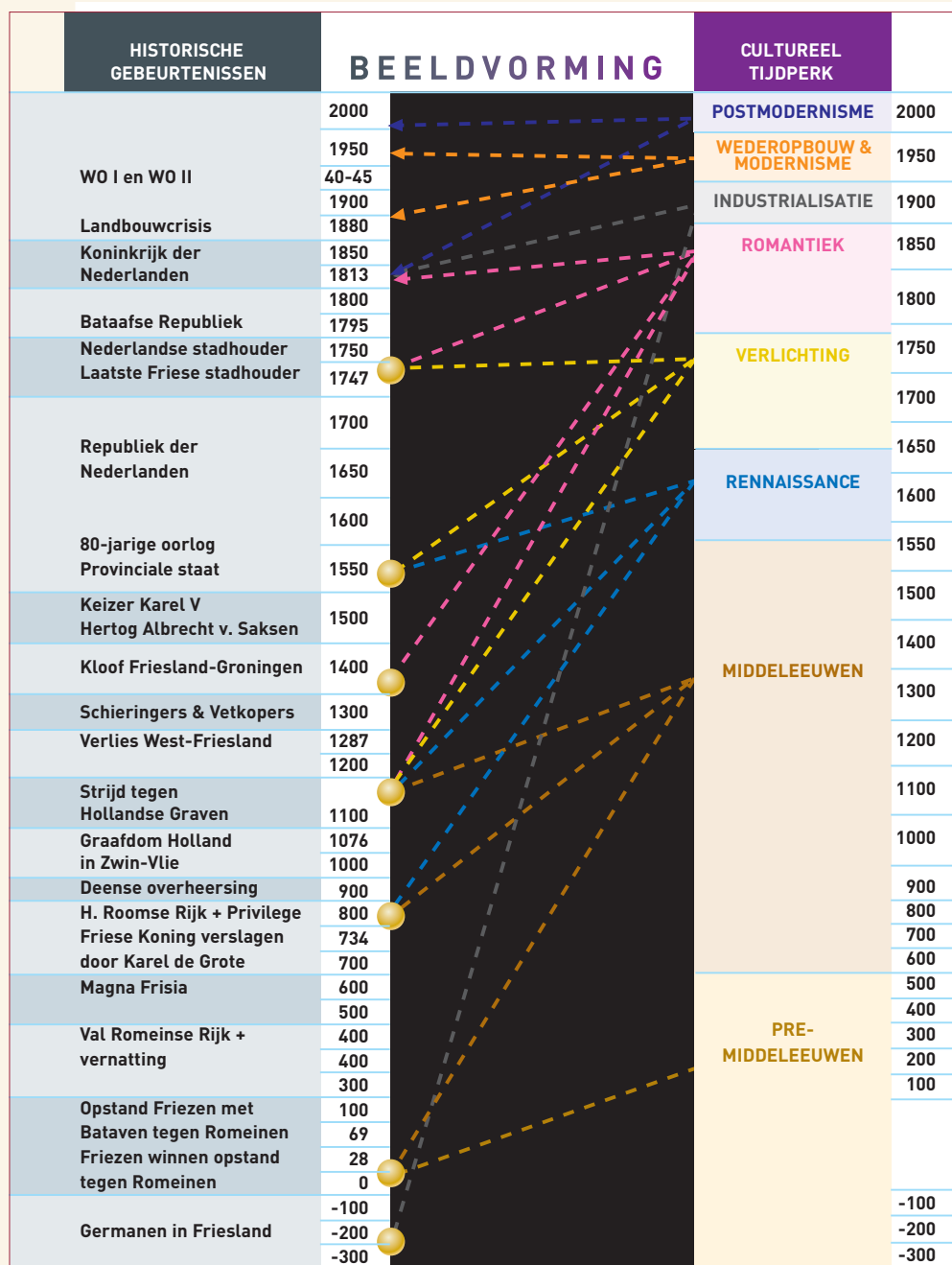
Verschillende wetenschappers hebben zich gebogen over het begrip beeldvorming. De ideeën van verschillende wetenschappers bevatten overeenkomsten, maar zijn niet eenduidig. Wanneer we alle gedachtegangen over beeldvorming bijeen rapen, komen we tot een viertal factoren die beeldvorming beïnvloeden: 1) persoonlijke of mentale factoren, 2) materiële factoren, 3) maatschappelijke context en 4) onafhankelijke factor: tijd & ruimte. De beelden zelf kunnen onderverdeeld worden in interne, externe, mentale en materiële beelden. Friesland leent zich uitstekend als casus voor een onderzoek naar de beeldvorming van een regio. Het gebied draagt een sterke identiteit uit en roept bij menigeen dezelfde beelden op. Zo beschrijft Teleac in een boek over de twaalf provincies Friesland als een 'leeg en stil gebied met meren en weilanden' met sfeerelementen als 'kaatsen, schaatsen, fierljeppen, skûtsjesilen, (kievits-) eieren zoeken en uiteraard de Friese taal' (Brinke, De Jong, R. Smit et al., 1989). We nemen een korte duik in de Friese 'skiednis'. De reis door de tijd wordt geïllustreerd door beeldbeschrijvingen uit het verleden.

De Friese historie

Midden in de bronstijd trekken West-Germanen van Zuid-Scandinavië naar West-Duitsland. Onder hen bevinden zich de Friezen die samen met de Juten, Angelen, Saksen en Warners behoren tot de Inguaeonen. De groep draagt de naam van de God Inguz/Freyr waarvan zij denken af te stammen. In de ijzertijd trekken de Friezen van de Eems en Weser kleigronden naar de Friese kleigronden en naar de westkust ten noorden van de Rijn (Heidinga, 1997). Het kustgebied bestaat in die tijd uit een grillig landschap van door zee afgezette klei. De Friezen vestigen zich op de hoge kwelderruggen langs krekken en prielen. Omdat het gebied voortdurend geteisterd wordt door overstromingen, werpen de Friezen met mest en huisafval terpen/wierden/würten op om daarop hun woning te bouwen. Op sommige plaatsen groeien woonheuvels aan (Ligtendag & Hacquebord, 2000). Het volk leeft van visserij, veehouderij, zeevaart en handel. In de eeuwen na vestiging, verspreiden de Friezen zich over de Nederlanden. Als de Romeinen de lage landen binnentrekken, reikt het Friese woongebied van Noordwest Duitsland tot aan Utrecht en Wijk bij Duurstede.

Rond 28 AD stuit de Romeinse keizer Tiberius bij zijn expansiedrift ten noorden van de Rijn op de Friezen. De Friezen sluiten met veldheer Drusus een overeenkomst. De Romeinen zullen zonder geweld door het Friese gebied trekken zolang de Friezen een belasting betalen in de vorm van het leveren van koeienhuiden aan de Romeinen. Als de Romeinen in de jaren daarna de belasting steeds verder ophogen leidt dit tot een opstand die gewonnen wordt door de Friezen. De Romeinse geschiedschrijver Tacitus schrijft in 98 na Chr. over de Friese volksstam: *'...aan de noordkant door de Friezen. Die heten Grote en Kleine Friezen, al naar gelang hun sterkte. Het gebied van beide stammen ligt langs de Rijn en reikt tot de Oceaan. Het omsluit bovendien enorme meren, die door de Romeinse vloeten bevaren zijn.'* Plinius vult het beeld aan. De Friezen zijn in zijn ogen een onbeschaafd volk dat leeft op heuvels in een leeg moerassig gebied. Ze drogen mest en slijk in de zon om het vervolgens als brandstof te gebruiken. Dit komt overeen met het gegeven dat er volgens de Romeinen geen bomen of struiken groeien. De beeldbeschrijving sluit aan bij de situatie van het moment van schrijven en wordt beïnvloed door de achtergrond van de Romeinse schrijvers die

DE HISTORISCHE BEELDVORMING VAN FRIESLAND EN FRIEZEN

Links: feitelijke **HISTORISCHE GEBEURTENISSEN**, belangrijk in Friesland's geschiedenis. Rechts: **CULTURELE TIJDVAKKEN** waarin de geschiedenis is te verdelen. De beeldbeschrijvingen die in dit onderzoek zijn gebruikt, zijn ingedeeld in deze culturele tijdvakken. Per tijdvak zijn de beschrijvingen samengevat tot één beeld per tijdvak. In het midden: de **TIJDLIJN**: lijnen getrokken van cultuur naar de historie waarnaar de beelden teruggrijpen. Zo wordt inzichtelijk welke gebeurtenissen bepalend zijn geweest in de beeldvorming van Friesland en de Friezen. Er blijken een aantal knooppunten te bestaan in de geschiedenis: de **STIPPEN**. Deze geven aan dat deze gebeurtenis invloed uitoefent op de beeldvorming in het verleden en/ of in het heden. Soms wordt een gebeurtenis in meerdere tijdvakken gebruikt als beeldbepalende factor.

zichzelf zien als een hoger ontwikkeld volk.

Magna Frisia

Na de val van het Romeinse Rijk, begint in de vijfde eeuw de groei van het 'Magna Frisia', het grote Friese Rijk. Het strekt zich

uit van de rivier de Weser in Noordwest-Duitsland tot aan Zwin, aan de kust van België. De Friezen bouwen rond Dorestad een rijk op met een uitstekende handelspositie. Verscheidene Friese koningen leiden het heidense Friese volk. Een beroemde historische

held is koning Redbad, die de vanuit het zuiden oprukkende Christelijke Franken de baas is. De strijd blijft echter voortduren. Na een eerste verlies van Utrecht en Dorestad weet uiteindelijk Karel de Grote Redbad's zoon Poppa in 734 te verslaan. Het midden-deel van het Friese Rijk komt in handen van de Franken. Het overige deel volgt voorspoedig.

Het Karelsprivilege en de Friese vrijheid

Onder Karel de Grote, degraderen Friese koningen tot Graaf. Het Rijk wordt ingedeeld in drie delen: Zwin-Vlie, Vlie-Lauwers/Westlauwers Friesland en Lauwers-Weser/ Oostlauwers Friesland. De delen zijn te vergelijken met het latere Holland, Friesland en Groningen. Essentieel in de Friese geschiedenis is het verhaal rond het Karelsprivilege. De Friezen zouden Karel de Grote hebben bijgestaan bij de verovering van Rome. Als dank voor hun dapperheid, komen de Friezen niet onder het gezag van een leenheer maar staan zij in een rijksonmiddellijke relatie tot de keizer. In een Saksische wereldkroniek uit 1248 staat hierover vermeld: *'Men seget dat de Vresen erst darin quemen; darumme gaf in koning Karl, dat se immer mer vri weren. Se weren darvore so egen, dat se banden an deme halse drogen unde hadden lanc har: mu sin se aver hōbescoren to bilede erer vriheit'*.

Ook zou in het privilege staan dat de personen die de vrijheid van de Friezen bedreigen, streng gestraft worden (Post, 2000) (Schoor, 2001) en (Algra, 1991). De Friezen mogen zelf rechters aanstellen. Wetten worden vastgelegd in het Lex Frisionum. Rechtspraak geschiedt jaarlijks onder de 'opstalboom'. Dit gegeven wordt bevestigd door Bartholomeus Anglicus die in 1240 schrijft: *'De Friezen zijn een vrij volk, niet onderworpen aan het gezag van iemand van buiten het eigen volk. Ze wagen hun leven voor de verdediging van hun vrijheid en ze zijn liever dood dan dat ze zich een slavenjuk laten opleggen. (...) Zij onderwerpen zich daarentegen aan rechters die zij jaarlijks uit hun eigen midden kiezen.'* Friesland wordt als gebied omschreven als een moerassig en grasrijke landstreek dat zich uitstrekt van de Rijn tot de Deense Zee. Hout is er schaars. Het volk is volgens Anglicus sterk, streng, kloek van geest, snel en lenig.

Natuurlijk is een gebied zonder centrale leiding aantrekkelijk voor machtswellustige heren. Na een Deense overheersing, komt in het Zwin-Vlie gedeelte graaf Diderik I aan de macht die als eerste 'Graaf van Holland' wordt genoemd. Zijn nakomeling verdrijft de

Duitse koning waardoor Holland onafhankelijk wordt in 1076. Friesland heeft dan nog twee delen over: Westlauwers en Oostlauwers Friesland. In de eeuwen die volgen zien de Friezen bedreiging komen vanuit Holland, Gelre en het bisdom Utrecht. Bij elke dreiging, klampen de Friezen zich vast aan het oude privilege dat hun vrijheid waarborgt. Als de Duitse Keizer Westlauwers Friesland in leen geeft aan Holland en Utrecht, vinden verschillende graven de dood. De strijd om West-Friesland is een heftige. Pas als er door stormvloed in de 12e en 13e eeuw een natuurlijke barriere ontstaat door de vorming van de Zuiderzee is de situatie onhoudbaar voor de Friezen en komt het land in bezit van Floris V van Holland. De strijd wordt vier eeuwen later rijkelijk geïllustreerd door Winsemius die in 1622 schrijft: *'...na dat een stemme van boven in het leger des Hollandtsen Graven gehoort was Vliet, Vliet, Vliet die steve Hollanderen het ghemoedt hebben laten vallen ende door die wonderlijcke ende onbelieve stemme seer verschrickt zynde die vlucht ghenomen (...)'* Ook vertelt hij dat de Friezen de Hollandse aanvaller hebben vrijgelaten onder voorwaarde dat hij geen inbreuk meer zou doen op het privilege.

De verzwakte en stuurloze positie van Westlauwers en Oostlauwers Friesland leidt uiteindelijk in de 13e en 14e eeuw tot een burgeroorlog tussen Schieringers en Vetkopers. De Friezen worden vanaf dan door zowel de Hollandse Graven als door de Keizer gezien als ongehoorzame onderdanen. In dezelfde periode probeert de Oostfriese Graaf Westlauwers Friesland in handen te krijgen. Westlauwers Friesland roept de hulp in van Hertog Albrecht van Saksen. Albrecht wordt door de keizer aangesteld als erfelijk Rijksstadhouder van Westlauwers Friesland. Het betekent het einde van de Friese vrijheid. Onder het Saksische huis krijgt Friesland een centralistisch bestuurlijk apparaat. De ambtelijke taal is Duits. Dit zorgt ervoor dat de Friese taal verdwijnt uit de Friese steden. De Friezen blijven opstandig, wat Albrecht ertoe zet het land te verkopen aan de 14-jarige Karel van Habsburg, de latere Keizer Karel V. Karel stelt een provinciale staat in met een stadhouder en een Fries Hof met rechterlijke en bestuurlijke macht. Onder zijn bewind groeit Friesland uit tot een staat van betekenis met een eigen universiteit (1585) en admiraliteit (1596). In 1649 schrijft Holwarda: *'Friesland is een seer voortreffelijck Heerlijckheyt, (...) heeft voortreffelijcke landen ende schoone Steden, onder welcke 't Hooft is Liewwarden, akwaer 't Hof des Stadhouders, d'Hooghe Raed Provinciael ende*

meer andre Lants Collegien haer residentie hebben' Beeldbeschrijvingen uit de Renaissance (1550-1650) richten zich steeds meer op gebeurtenissen uit het verleden. Het verhaal rond de vrijheidstrijd gaat een mythische vorm aannemen.

Na de Tachtigjarige oorlog valt Friesland onder de Republiek der Verenigde Nederlanden. We bevinden ons dan in het culturele tijdvak van de Verlichting (1650-1750). Friesland beleeft hoogtijdagen. Reizigers trekken door het welvarende Friesland en beschrijven hoe zij de gebouwen en de landschappen aanschouwen. Speciale aandacht is er voor Molkwerum en Hindeloopen die inmiddels beroemd zijn geworden door de aparte taal, bebouwing en kledingstijl. Voor het eerst ook, verschijnt er een kanttekening bij de Friese vrijheidslegende. De Calvinist Schotanus beschrijft hoe de Friezen hun Christelijke zeden verloren onder heerschappij van de Hollanders.

Friesland bezit een eigen stadhouderschap tot 1747. Daarna wordt de stadhouder (Willem IV) in alle provincies aangesteld als erfelijk stadhouder. De situatie is stabiel tot de revolutie uitbreekt in 1795. De nieuwe Bataafse Republiek wordt als één en ondeelbaar gezien. Hierdoor verliest Friesland zijn zelfstandig-

heid. Later wordt Friesland opgenomen als provincie in het Koninkrijk der Nederlanden (1815). Friesland strekt zich vanaf dan uit tot het gebied van het vroegere Westlauwers Friesland. De historische gebeurtenissen spelen zich af in het culturele tijdvak van de Romantiek. Deze periode gaat in Friesland gepaard met een economische stagnatie. Passend in de tijdgeest, wordt in de beeldbeschrijvingen met nostalgie teruggekeken naar de roemrijke geschiedenis. De schrijvers uit deze periode zien de opstandigheid van Friezen bij onmin met nieuwe wetgeving als een voortvloei uit het inmiddels legendarische verleden. Het karakter van de Friezen krijgt steeds meer aandacht in de beeldvorming. Het stijve karakter zou ervoor zorgen dat ze niet mee gaan in de ontwikkelingen van de tijd. Ook komen culturele gewoonten uitgebreid aan bod. Bijzonder vindt men de eetgewoonten, klederdracht, taal en de typische Friese volksvermaken zoals kaatsen, schaatsen, de harddraverij en het hardzeilen.

De industrialisatie brengt veel veranderingen met zich mee in de samenleving. In de beeldvorming worden de heldhaftige verhalen losgelaten. Beschrijvingen zijn vaak negatief getint. Opvallend is dat er opeens belangstelling is voor de Germaanse oorsprong van het Friese volk. Van der Goot schrijft in 1931:

STADHUIS DOKKUM 'DOCKUM VONDEN WIJ GROETER, DAN WIJ DACHTEN, EN TAMELIJK NET EN LIEF GEBOUWD. OP HET STADHUIS, IN EENEN KLEINEN ONAANZIENLIJKEN TOREN, HANGT EEN KLOKKESPEL, DAT ECHTER ZOO ELLENDIG IS, ALS IK HET NOG NOOIT GEHOORD HEB.' (UFFENBACH, 1710)

UIT DE ROMANTIEK

VERSTOLK, 1813: *'De Friezen hebben weinig op met vreemdelingen en beschouwen bijna als zoodanig de bewoners der overige naburige departementen. (...) Van nature zijn ze goedaardig en weinig prikkelbaar, maar eens in toorn ontstoken, is het moeilijk hen weder tot bedaardheid te brengen; zelfs de meest overtuigende redeneering vermag daarbij niet veel.'*

VAN LENNER, 1823: *'Gehechtheid aan zijn provincie is lofwaardig, maar bij de Fries ont-aardt die in stijfhoofdige lof voor alles wat Fries is, en onkundige verachting van alles wat uitheems is. Fries boter is beter dan Leidse, Fries kaas gaat boven de Noord-Hollandse, Fries baai- en pijptabak boven Varianas, Fries chocola boven Zeeuwse, en al worden de Friezen met argumenten omgepraat, ze zullen nooit overtuigd zijn, maar gaan er prat op stijfkoppen te zijn.'*

BOWRING, 1830: *'Hunne driften groeijen niet schielijk aan, maar bedaren ook langzamer, wanneer dezelve eens eene zekere hoogte hebben bereikt.'*

WEDEROPBOUW & MODERNISME

KALMA, 1967: *'De Fries is wat stroef en onhandig. Hij is geen levenskunstenaar en hij reageert wat traag (...) maar hij is geen draaier, en van uiterlijke poppenkast houdt hij niet. (...) Zeker, wij zijn stijf, ook van de reumatiek, want het is vaak niet zo leuk op dat kale land met die strakke wolken erboven. En we zijn stijf doordat we de buitenwereld maar wat vijandig vinden en ons moeten verweren.'*

POSTMODERNISME

VAN DER KOOI, 1996: *'...duidelijk dat de Friese identiteit steeds minder een als van-zelfsprekend aangeboren en met de paplepel ingegoten lotsbestemming van het individu wordt, maar steeds meer bewuste keuzen van mondige en vrije burgers vereist.'*

'Yn it algemien binne de Germanen gjin psychologen, mar de Friezen hawwe yn dit stik fêst wol it greateste tokoart.' Na WO I leeft het Friese nationalisme op. Dit verandert na WO II als het taboe is geworden om regionale en culturele verschillen te baseren op een Germaanse oorsprong. De verschillen worden vanaf dan toegekend aan sociaal-economische ontwikkelingen in het verleden.

In het huidige postmodernisme, wordt het beeldvormingsproces kritisch bekeken. Volgens de postmodernist is niets zomaar iets. De Friese identiteit is in zijn ogen een maakbaar gegeven met als doel het aantrekken van mensen of het creëren van een 'thuis-gevoel'. Het Friese vrijheidsverhaal wordt nu gezien als een legende. Opmerkelijk voor deze periode is dat er opnieuw een regionalisme (of Fries nationalisme) opkomt. Er zijn nog altijd mensen die een Friese autonomie nastreven. Het verhaal van de Friese vrijheid is daarbij nog steeds een drijfveer, evenals de typisch Friese cultuurelementen met als belangrijkste kenmerk: de Friese taal.

Knooppunten

Wanneer we alle beelden op een rij zetten en verdelen over culturele tijdvakken, zijn er een aantal gebeurtenissen aan te wijzen die steeds terugkeren in de historische beeldvorming. In het schema zijn deze aangegeven met een stip. De Germaanse oorsprong, de strijd tegen de Romeinen, het Karelsprivilege, de strijd tegen de Hollanders, de Schieringers & Vetkopers, het verlies van het stadhouderschap en de opname in het Koninkrijk der Nederlanden zijn gebeurtenissen die de wortels vormen voor de beeldvorming over Friezen. In het ene culturele tijdvak wordt verder teruggekeken dan in het andere. De fysieke beeldvorming is gericht op de situatie van het moment of van niet lang geleden. De mentale beeldvorming is gericht op gebeurtenissen uit het verleden, bevestigd door een gebeurtenis uit het recente verleden. Een continuïteit in het verband is de opkomst van regionalisme in tijden van bedreiging van de identiteit, zoals bij de opname van Friesland in de republiek der Nederlanden, het Koninkrijk der Nederlanden, de Europese Unie en tijdens de industrialisatie. Typisch Friese gebruiken

STADHOUDERLIJK HOF 'LEEUWARDEN OR LEOVARDIA IS THE CHIEF CITY OF THIS PROVINCE AND THE RESIDENCE OF THE PRINCE OF FRIESLAND. IT'S A LARGE AND HANDSOME CITY (...) THE PALACE IS AN OLD BUILDING AND BUT INDIFFERENT. ONLY THERE IS ONE PART OF IT THAT WAS NEW-BUILT THIS YEAR THAT IS PRETTY GOOD, AFTER THE ENGLISH MANNER WHICH I PERCEIVE IS THE MODEL THEY ALL FOLLOW IN THIS COUNTRY FOR THEIR NEW BUILDINGS.'

(FARRINGTON, 1710)

worden uitgebreid beschreven als perioden van bloei en groei voorbij zijn. Met nostalgie kijkt men naar het verleden. Dit in tegenstelling tot de perioden van Verlichting en Wederopbouw waarin vooral naar het hier en nu wordt gekeken. Wat verder opvalt is dat er een aantal elementen zijn in de Friese beeldvorming die steeds terugkeren. Het waterrijke gebied, het vrijheidslievende volk en de Friese taal zijn elementen die een continuïteit vormen in de historische beeldvorming van Friesland.

Of de Friezen stug zijn, dat laten we maar in het midden. We kunnen daarentegen wel zeggen dat ze al eeuwen worden gezien als een 'vrijheidslievend' volk.

Voor meer informatie verwijst ik u door naar het rapport, aan te vragen bij de RACM. □

Bronnen:

- Algra, N.E. (1991), *Zeventien keuren en vierentwintig landrechten*. Doorn: Graal BV
- Bowring, J. (1830), *Brieven van John Bowring, geschreven op eene reize door Holland, Friesland en Groningen*. Leeuwarden: Suringar.
- Brinke, W.B. ten, Chr. De Jong, R. Smit et al. (1989), *De 12 provincies, Nederland in woord en beeld*. Utrecht: Stichting Teleac.
- Farrington, John. *An account of a journey through Holland, Frizeland, etc. in severall letters to a friend : to Mr. N.H. Leiden*. Academic Press Leiden, 1994

OVER DE FRIESE TAAL

UFFENBACH 1710: *'Eene taal, die van de Hollandsche zoo zeer verschilt, dat, al verstaat men deze zeer goed, men van gene toch bijna geen woord begrijpt. De menschen in de steden, ofschoon zij ook vele andere accenten en woorden dan de Hollanders hebben, kunnen dan ook de boeren, als zij plat Friesch spreken, niet verstaan. (...) Ik hoorde eenige woorden, naar welke ik opzettelijk vroeg, welke zoo wel in beteekenis als uitspraak Engelsch waren, bij voorbeeld, zij zeggen niet, zoo als de Hollanders en Friezen, kaas, maar cheese of Schise; niet kerk of op zijn Friesch Karke, maar church of Tschurtsch, niet brood, maar bread, enzo. ♪*

- Goot, J.M. v.d. (1931), *De Fryske rige: wy Friezen*. Snits: Brandenburgh & Co.
- Heidinga, H.A. (1997), *Frisia in the First Millenium, An outline*. Utrecht: Stichting Matrijs.
- Kalma, J.J. (1967), *Leer ze mij kennen... de Friezen*. Leiden: Sijthoff.
- Kesteren, R. van (2004), *Het verlangen naar de Middeleeuwen, de verbeelding van een historische passie*. Amsterdam: wereldbibliotheek.
- Ligtendag, W.A. & L. Hacquebord (2000), *Noordelijk zeekleilandschap*. In: Barends, S. e.a. (2000), *Het Nederlandse landschap; een historisch-geografische benadering*. Utrecht: uitgeverij Matrijs.
- Mak, G. & M. Mathijssen (2000), *Lopen met Van Lennep; Dagboek van zijn voetreis door Nederland*. Zwolle: Uitgeverij Waanders.
- Marshall, J. (1772), *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, The Ukraine and Poland in the years 1768, 1769, 1770: In which is particularly minuted, the present state of those countries, respecting their agriculture,*

- population, manufactures, commerce, the arts and useful undertakings*. London: J. Almon.
- Post, J. (2000), *Lex Frisionum: Een wet voor de Friezen*. Leeuwarden: Fondsen De Neitiid.
- Schotanus, C. (1664), *Beschryvinge van de heerlijkheyt van Frieslandt tusschen 't Flie end de Lauwers*. Franeker: excudit Johannes Wellens.
- Schuur, J.R.G. (2001), *De 'vrije Fries', Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 69 Issue 1/2: 139-144.
- Smelik, A. (1999), *Effectief Beeldvormen: theorie, analyse en praktijk van beeldvormingsprocessen*. Assen: Van Gorcum.
- Tacitus, (98 AD), *De origine et situ Germanorum*. In: *Het leven van Agricola en De Germanen*. Amsterdam: Salamander Klassiek 2006.
- Uffenbach, Z.C. von (1853), *Aanteekeningen van Z.C. von Uffenbach, gedurende zijn verblijf in Friesland in 1710/ medegedeeld door J. Dirks*. Leeuwarden.
- Verstolk, J.G. Baron (1813), *De Friezen in hun aard, karakter, opvoeding, kleeding, taal, levenswijze, zeden, etc. in den aanvang van de negentiende eeuw: beantwoorden van vragen, ten behoeve van het ministerie van binnenlandse zaken des Franschen Keizerrijks*. Vrije Fries XIII (1877).
- Vries, O. (1986), *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid, Proefschrift ter verkrijging van het doctoraat in de Letteren aan de Rijksuniversiteit Groningen*. Leeuwarden: De Tille bv.
- Winsemius, Doct. P. (1622), *Chronique oste Historische geschiedenisse van Vrieslant*. Franeker: Ian amrinck Boeckdrucker ordinarius der E:mogende Heeren Staten van Vrieslant.

'INMIDDELS GINGEN WIJ WANDELEN, EERST OP DEN WAL, DIE NIETS BIJZONDERS HEEFT, DAN DAT HIJ MET BOOMEN BEPLANT IS, EN DAN IN DEN STAD.' (UFFENBACH, 1710)

Een opgegraven urnenveld zonder hiërarchie

Het is een koude februarimiddag in het Brabantse Geldrop als Willie naar huis fietst. Als hij langs de wijk Genoehuis rijdt, ziet hij dat van een groot stuk land de zwarte bovengrond is verwijderd. 'De remmen werden ingeknepen, de fiets aan de kant gezet en truieltje en boterhamzakjes uit de fietstas gehaald', vertelt hij ons later. Als ware amateur-archeoloog kan hij het niet nalaten nog even over het terrein te struinen dat inmiddels deels bouwrijp gemaakt is voor de geplande nieuwbouwwijk.

Gheel tegen de verwachting in stuit hij op enkele verbrande botfragmenten en wat prehistorisch aardewerk dat hij met zijn metaaldetector oppiept. Omdat hij niet zeker weet of de grondwerkzaamheden de volgende dag verder gaan, begint hij hier en daar wat zand weg te schaven en realiseert zich al gauw dat er een graf ligt. De opwindings is groot en het is al donker als hij, na inschakeling van andere amateur-archeologen, een prachtige, complete urn uit de Vroege-IJzertijd heeft uitgegraven. De gemeente en de RACM worden benaderd

over de vondsten. Kort daarna wordt het terrein archeologisch onderzocht door het Projectenbureau van het Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam. Van de sporen uit de Bronstijd tot en met de Nieuwe tijd die er zijn aangetroffen, was het grafveld uit de IJzertijd spectaculair. Het bleek te gaan om een urnenveld uit de Vroege-IJzertijd (fig. 1 en 2). In Nederland is de urnenveldenperiode van grofweg de Late-Bronstijd tot in de Midden-IJzertijd. Doden werden gecremeerd op een brandstapel, waarna de botresten werden verzameld en bewaard. Men deed de

overblijfselen in een pot of zak die in een grafkuil werd gelegd. Ook konden de resten los in een kuil gedeponeerd worden. In de meeste gevallen werd echter een urn gebruikt, die in de grond werd bijgezet. Als grafmonument werd vaak een heuvel opgeworpen op de urn, met een kringgreppel eromheen. In ons land zijn inmiddels 500 van dergelijke urnenveldlocaties bekend, maar dat aantal moet veel groter zijn geweest. Waarschijnlijk zijn veel grafvelden door middeleeuwse ontginningen vernietigd. Elk grafveld kende zijn eigen gebruiken en rituelen, waardoor de lokale gemeenschappen een eigen identiteit hadden binnen de groep waar ze deel van uitmaakten.

Hoe was dat in Genoehuis?

Het grafveld moet indertijd hebben bestaan uit tientallen grafheuvels. De archeologische sporen die restten van de crematiegraven met

SAMENVATTING

In de nieuwbouwwijk Genoenhuis in Geldrop werd bij het bouwrijpmaken per toeval een aantal ijzertijdurnen gevonden. De vinder, een oplettende amateur-archeoloog, meldde zijn vondsten bij de gemeente wat uiteindelijk leidde tot een interessante opgraving. Het Projectenbureau van het Amsterdams Archeologisch Centrum (UvA) legde er een urnenveld vrij uit de Vroege-IJzertijd. Op de site werden tientallen graven gevonden die voornamelijk bestonden uit een urn met grafheuvel. Opvallend was het feit dat er geen enkele hiërarchie of onderscheid te herkennen was in de graven voor mannen, vrouwen en kinderen. Daarnaast was het aardewerk bijzonder te noemen. Op enkele urnen was een substantie op de hals en rand aangebracht. Was het misschien bloed?

heuvel waren voornamelijk de kringgreppels die om de heuvels werden aangelegd met de crematiegraven er middenin.

Tijdens het onderzoek zijn 35 ronde grafheuvels met kringgreppels aangetroffen. De kringgreppels hadden een opening in het zuidoosten, wat soms geassocieerd wordt met de opkomst van de zon. Aan de noordelijke zijde van het grafveld is een cluster van 25 begravingen aangetroffen zonder enige vorm van grafmonument. Althans, de resten van een grafmonument zijn door de archeologen niet herkend. Wellicht waren de graven in het verleden gemarkeerd door een struik of door losse stenen.

Graven zonder (herkend) monument worden vlakgraven genoemd. Dit cluster vlakgraven vormt de oudste kern van het urnenveld van Genoenhuis. Er is geen zogenaamd 'stichtersgraf' aan te wijzen, noch een andere opvallende kern binnen het opgegraven deel van het grafveld. Het lijkt er dus op dat de oprichting van het Genoense grafveld niet gepaard is gegaan met een opvallende afbakening of ingebruikname van het terrein als grafveld, zoals dat wel gesuggereerd is voor andere urnenvelden. Sterker nog, het feit dat het cluster vlakgraven – die doorgaans veel minder opvallend in het landschap zullen zijn geweest dan markante grafheuvels – de oudste kern vormt, duidt er wellicht op dat de oprichting van het grafveld tamelijk bescheiden van opzet is geweest.

De aard van de graven

De doden zijn hoofdzakelijk bijgezet in aardewerken urnen. Slechts eenmaal is een zogenaamd beenderblok opgegraven. De crematieresten zijn niet in een urn gestopt, maar vermoedelijk in een doek gewikkeld. Het valt op dat de botten bijzonder schoon zijn, alsof de resten gewassen zijn om ze te ontdoen van as en houtskoolresten. Tweemaal is sprake van een zogenaamd brandafvalgraf. Daarbij zijn de verbrandingsresten (zowel verbrande botten als houtskool en asresten) los in een kuil gegooid, tezamen met enkele, losse potscherven.

Het opwerpen van grafheuvels en het inrichten en aankleden van het steeds groter wordende grafveld gedurende decennia geeft aan dat het grafveld buiten een primaire functie als begraafplaats, een meer symbolische functie gehad moet hebben. Naast een locatie met een grote herinneringswaarde aan de overledenen wordt ook wel gesteld dat urnenvelden gediend hebben als zogenaamde *territorial markers*, als een middel om het land te claimen. Ook op het Genoense urnenveld zijn elementen aanwezig die pleiten voor beide functies van de begraafplaats.

Met de aangetroffen sporen op de urnenveldlocatie kan een beeld geschetst worden van het urnenveld zoals dat er na verloop van tijd uitgezien moet hebben (fig. 1). De sporen wijzen op een bonte samenstelling van grafmonumenten die het grafveld na verloop van tijd een gevarieerd aanzien zal hebben gegeven. De variatie in de omvang en hoogte van de grafheuvels, de aanwezigheid van verschillende palenkransen, losse palen naast het

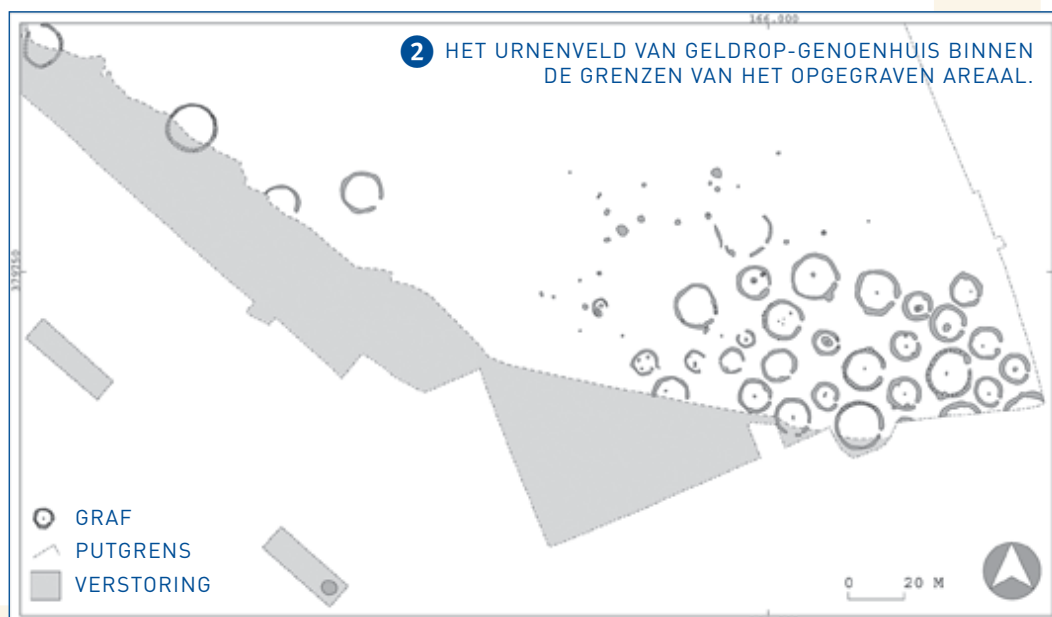
graf, een dodenhuisje, mogelijk figuren van steen, bewust geplante struiken en vele vuurplaatsen maken het grafveld tot een locatie die een bijzondere uitstraling gehad moet hebben (fig. 1).

De kringgreppels zijn gemiddeld ca. 5,5 meter in doorsnede, de kleinste is 2,6 en de grootste 8 meter. In zes kringgreppels heeft een palenkrans gestaan, bestaande uit 30 tot 50 paaltjes. Twee van deze kringgreppels hebben aan de rand van het grafveld gestaan, de andere vier bevonden zich niet op een opvallende locatie binnen het grafveld.

In het noordwesten van het onderzochte terrein zijn vier grote, geïsoleerde kringgreppels gevonden. Deze kringgreppels wijken af van de rest omdat deze, met een diameter van circa 7 meter, gemiddeld groter zijn. Ook stonden in twee van deze kringgreppels palenkransen. Richting het zuidoosten verdicht het grafveld zich. Hier bevinden zich in totaal 45 crematiegraven en 33 kringgreppels. Hier werden de urnen aangetroffen die de man uit de inleiding ontdekte. Ook zijn er vele sporen gevonden van kleine vuurtjes die mogelijk tijdens verschillende rituelen op het grafveld zijn gestookt.

De aangetroffen graven lagen verspreid over de zuidwestelijke flank van een dekzandrug, over een lengte van minimaal 165 meter en een breedte van ten minste 7 meter in het noordwesten en 30 meter in het noordoosten. De totale oppervlakte van het onderzochte deel van het grafveld is 4000 m².

Van de graven was een deel wel en een ander deel niet beschadigd. Een verklaring is de

onregelmatige diepte van de ingraveningen. Tijdens het veldonderzoek zijn graven aangetroffen die soms al helemaal beschadigd waren door ploegwerkzaamheden in het verleden, terwijl van andere graven door de graafmachine de bovenrand werd geraakt. Maar soms ook zaten ze zelfs nog dieper dan het niveau waarop het vlak werd aangelegd en werd bij het couperen van sporen alsnog een complete urn aangetroffen.

Hoe groot het grafveld precies is, kon niet worden vastgesteld. De noordgrens van het grafveld is tijdens het onderzoek aangetroffen, maar het grafveld loopt buiten het onderzoeksterrein richting het oosten en zuiden door, en de westzijde van het grafveld is verstoord door recente afgravingen.

Slechts enkele honderden meters ten noorden en noordoosten van het grafveld zijn, tijdens eerdere opgravingen en verkennende onderzoeken, bewoningssporen aangetroffen uit dezelfde periode. Het is niet onwaarschijnlijk dat dit de boerderijen waren van de lokale gemeenschap die haar doden hier op het Genoense grafveld heeft begraven.

Verschillende dateringsmethoden

De datering van het grafveld is grofweg in de Vroege-IJzertijd (van 800 tot 500 voor Chr.). Deze datering is gebaseerd op aardewerktypologie en dan met name de Harpstedt-urn. De zuidoostelijke opening in de kringgreppels is ook een aanwijzing voor een datering in de Vroege-IJzertijd. Daarnaast is een aantal graven gedateerd met de ¹⁴C-dateringsmethode. Ook op grond hiervan wordt het grafveld in de Vroege-IJzertijd gedateerd. En in het kader van een experimenteel onderzoek naar de mogelijkheden van de techniek van de optisch gestimuleerde luminescentiedatering zijn enkele zandmonsters uit urnen en kringgreppels gedateerd. Met deze methode kan berekend worden wanneer de zandkorrels voor het laatst het daglicht hebben gezien. Helaas zijn vijf van de acht uitkomsten niet helemaal betrouwbaar, waarschijnlijk omdat het zand te kort aan het daglicht is blootgesteld, voordat het in de urn belandde. De dateringen van twee zandmonsters uit de kringgreppels plaatsen de graven in de Midden-IJzertijd.

Geen hiërarchie

Het urnenveld lijkt behoord te hebben aan een kleine, lokale gemeenschap van twee of drie kernfamilies. Afgaand op de rituelen en de symboliek die uit de archeologische resten van het grafveld herleid kunnen worden,

3 URNEN MET EEN DONKERE VERKLEURING

betreft het een vrij egalitaire samenleving. Zoals gezegd ontbreken een stichtersgraf of een graf dat aan een leider toebehoort kan hebben. Het grafveld is bijzonder vondstarm en er lijken geen verschillen te zijn in het grafritueel voor mannen en vrouwen of kinderen. Het enige onderscheid dat herkend kon worden, was het feit dat kinderen binnen een kleinere kringgreppel lagen dan volwassenen. Van slechts 28 graven kon nog iets over het geslacht of de leeftijd van de dode gezegd worden. Dit hoeft uiteraard geen representatieve weerslag te zijn van het gehele grafveld, maar het lijkt erop dat de personen in het grafveld een evenwichtige populatie van mannen, vrouwen en kinderen weerspiegelen. Zo zijn er elf graven met kinderen aangetroffen (fig. 4), vijf volwassen mannen, zes volwassen vrouwen en zes volwassenen waarvan het geslacht niet meer bepaald kon worden. Mannen, vrouwen en kinderen lagen door elkaar; voor geen van hen was een aparte plaats op het grafveld gereserveerd. Ook wat betreft het verschil in graftypen en grafmonumenten in relatie tot de mannen,

vrouwen en kinderen kan bijna niets met zekerheid gezegd worden. Bij de vlakgraven komen zowel mannen, vrouwen als kinderen voor en ook onder de grafheuvels zijn zowel mannen als kinderen bijgezet.

Alle crematieresten van het grafveld zijn onderzocht door fysisch antropoloog E. Smits. Uit 48 graven resteerden verbrande botresten, in gewicht variërend van 1 tot 965 gram (fig. 4). Bij het onderzoek van het botmateriaal is gekeken naar de fragmentatie- en verbrandingsgraad van het botmateriaal, naar het geslacht, de leeftijd en zichtbare ziekteverschijnselen, en naar de aanwezigheid van dierlijk botmateriaal tussen de menselijke crematieresten.

De botten bleken goed tot zeer goed verbrand te zijn, bij een temperatuur van minimaal 650 °C tot boven de 800 °C. Het gemiddelde gewicht van verbrande botresten van een volwassen persoon varieert van 1,5 tot 2,5 kilo. Tijdens de opgraving in Genoenhuis zijn elf urnen compleet geborgen; er wordt vanuit gegaan dat de overgebleven botresten in deze urnen derhalve ook compleet zijn (althans niet door latere verstoringen gereduceerd zijn). Botresten van zeven volwassenen bleken gemiddeld slechts 611 gram te wegen. Het lijkt erop dat na de verbranding van de dode slechts een deel van de overgebleven verbrande botresten verzameld werd.

Om te onderzoeken of de botresten op een bepaalde manier in de urnen zijn gelegd, is de urn-inhoud laagsgewijs geanalyseerd. Er bleek echter geen sprake te zijn van een volgorde in depositie.

Helaas was het aantal te onderzoeken individuen te klein om uitspraken te kunnen doen over de gehele populatie van het grafveld.

4 CREMATIERESTEN VAN EEN KIND

EN VERFSTREPEN OP DE HALS EN RAND.

Van de onderzochte personen bleek het sterftepatroon natuurlijk te zijn; de kindersterfte was hoog, evenals de sterfte in de leeftijds-klasse van 20 tot 40 jaar.

Vondsten uit het grafveld – anders dan de urnen en verbrande botresten – zijn meestal als onderdeel van het crematie- en begrafenisritueel op het grafveld terechtgekomen. In die hoedanigheid kunnen zij iets vertellen over deze rituelen. Zo zijn de losse, verbrande potscherven wellicht de restanten van vaatwerk waarin etenswaar gezeten heeft voor de doden in het hiernamaals; of van vaatwerk waarin tijdens crematie- of begrafenisritueel wellicht een riekende incense-olie heeft gebrand. Daarnaast kunnen bepaalde voorwerpen ook als grafgift aan de dode meegegeven zijn. Zo kan het zijn dat de dode met zijn of haar eigen sieraden om verbrand is, waarna de restanten van deze sieraden ook uit de brandstapel verzameld zijn en met het verbrande botmateriaal in de urn gestopt zijn. Er zijn nauwelijks grafgiftten meegegeven, althans geen grafgiftten die archeologisch nog

traceerbaar waren. Eén opvallende vondst is een ijzeren haarspeld uit een vrouwengraf; het betreft een bijzonder exemplaar, 15 cm lang, dubbel getordeerd en met een kroonvormige knop (fig. 5).

Op het eerste oog is het ook het aardewerk niet bijzonder. Het bestaat voor een groot deel uit zogenaamde Harpstedt-urnen. Daarnaast is er één *Schräghalse* exemplaar gevonden, één kom en enkele gladwandige, buikige, hoge potten. Het aardewerk is niet van opvallend goede kwaliteit en er zitten geen mooie of bijzondere potvormen tussen. Toch is het grafveldaardewerk van Geldrop-Genoehuis uitzonderlijk te noemen. Een opmerkelijk fenomeen is het feit dat een groot deel van de urnen is besmeerd met een donkere substantie (fig. 3). De scherven zijn door het Instituut Collectie Nederland onderzocht, onder andere door middel van een zogenaamde gaschromatografie-massaspectrometrie. Deze chemische analyse heeft helaas niet kunnen uitwijzen wat de donkere substantie op het aardewerk is. Gedacht werd

aan bloed, omdat dit ooit eerder als verf is aangetroffen op prehistorisch aardewerk. Het onderzoek heeft echter geen aanwijzingen voor bloed opgeleverd.

Het grafveld in recenter tijd

In de omgeving van het grafveld zijn veel bewoningssporen van na de Midden-IJzertijd gevonden. Door deze latere bewoners is het grafveld opvallend ongemoeid gelaten, in tegenstelling tot andere opgegraven ijzertijd-urnenvelden.

De reden voor het in onbruik raken van het grafveld is niet duidelijk. Gezien de grote lege zone aan de noordwestzijde van het grafveld, was er geen sprake van ruimtegebrek. Wellicht heeft de lokale gemeenschap zich aangesloten bij een andere groep en daarmee besloten een ander grafveld te gebruiken. Het terrein van het grafveld is vervolgens ongebruikt gebleven tot in de Late-Middeleeuwen, toen het ontgonnen werd voor akkerbouw.

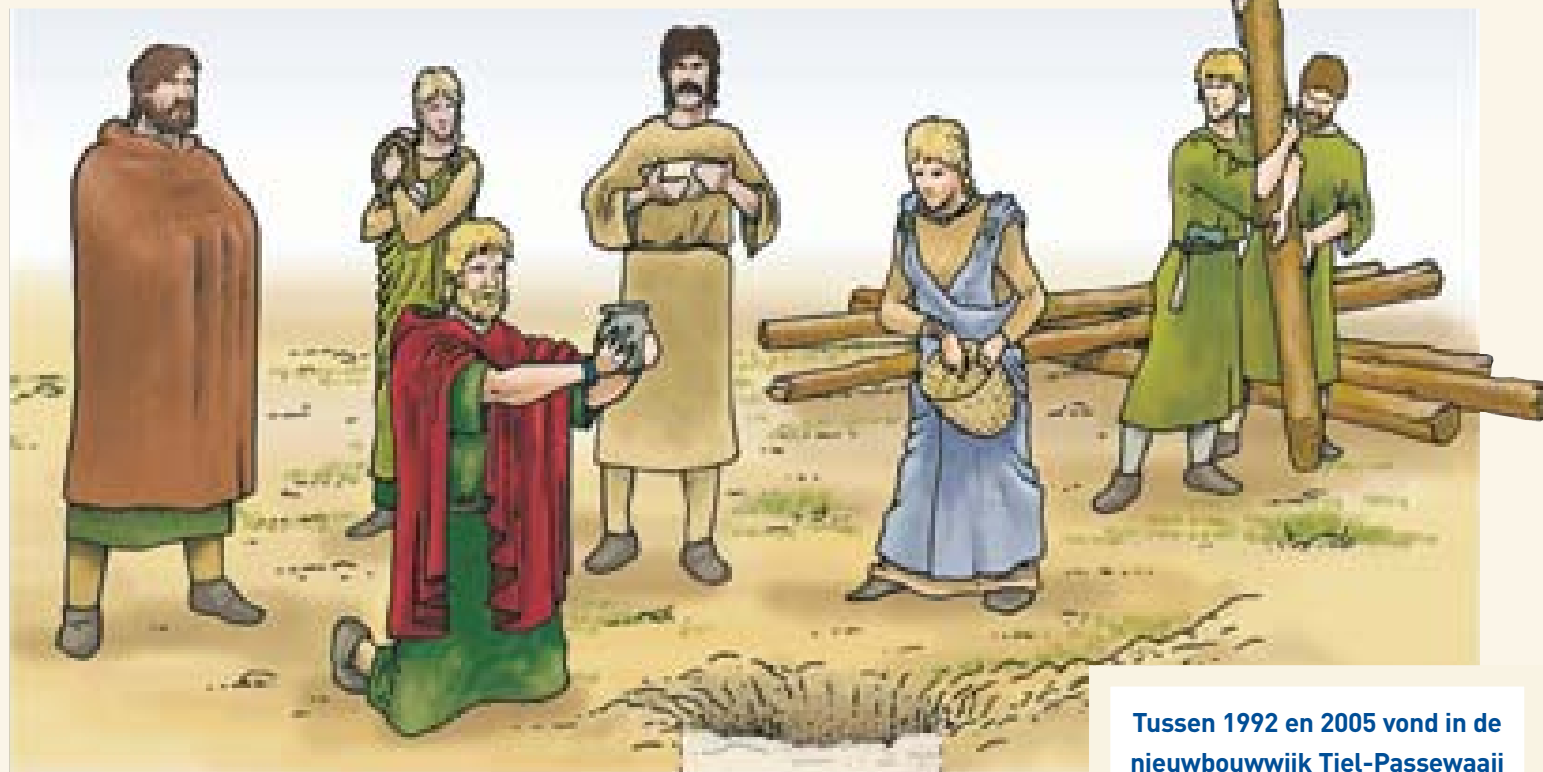
Deze ontginning heeft enerzijds tot gevolg gehad dat een deel van de graven is beschadigd, anderzijds is het grafveld ten gevolge van de ontginning juist afgedekt door een beschermend plaggendeek. De boer die er de grond bewerkte, moet van het bestaan van het grafveld hebben geweten. Hij zal regelmatig tijdens het ploegen een urn hebben geraakt. Een spoor van een kuil lijkt dit te bevestigen; de kleur van de vulling doet vermoeden dat de boer er de resten van een verstoord graf in terug heeft gestopt.

Al met al heeft het grafveld in Genoehuis nog zeker 1500 jaar ongestoord in het landschap gelegen.

Nu verrijst er een nieuwbouwwijk in dit deel van Geldrop, waardoor de resten van het grafveld definitief verloren dreigden te gaan. Dankzij het oplettend oog van Willie kon er net op tijd archeologisch onderzoek uitgevoerd worden, wat veel waardevolle en interessante gegevens opgeleverd heeft. De bewoningsgeschiedenis van Geldrop (en met name Genoehuis) kon verder gereconstrueerd worden. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw zijn grote opgravingen gedaan. Begraafplaatsen zijn echter nooit aangetroffen, waardoor dit aspect van de bewoningsgeschiedenis aldus onderbelicht bleef. De vondst van het urnenveld in Genoehuis heeft het beeld van het Geldropse verleden ruimschoots aangevuld. □

5 DE IJZEREN HAARSPELD - WARE GROOTTE EN VERGROOT DETAIL VAN DE KOP

Rituelen op het Romeinse platteland

Tussen 1992 en 2005 vond in de nieuwbouwwijk Tiel-Passewaaij grootschalig archeologisch onderzoek plaats. Grote delen van twee nederzettingen werden hier opgegraven; een grafveld werd vrijwel volledig blootgelegd (fig. 1) [1]. De opgravingen zijn uitgevoerd door de amateurvereniging BATO (nederzetting Oude Tielseweg), de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (deel van het grafveld) en de Vrije Universiteit Amsterdam (grafveld en nederzetting Passewaaijse Hogeweg).

speciale deposities uit Tiel-Passewaaij

ILLUSTRATIE: RECONSTRUCTIE VAN EEN BOUWOFFER IN TIEL-PASSEWAAIJ

ILLUSTRATIE M. KRIEK

De twee nederzettingen zijn typisch voor regio en periode en bestaan uit één of meerdere woonstalboerderijen met bijgebouwen, waterputten en omheiningsgreppels (fig. 2). In de boerderijen woonden mens en vee onder hetzelfde dak. In de nederzetting Passewaaijse Hogeweg konden 7 bewoningsfasen worden onderscheiden, waarbij de eerste in de Midden tot Late IJzertijd valt, en de laatste in de Laat-Romeinse tijd. Tussen fase 1 en 2 bevindt zich een hiaat in de bewoning. In de nederzetting Oude Tielseweg zijn ongeveer dezelfde

bewoningsfasen herkend, alleen is hier een tweede hiaat, tussen 170 en 270 na Chr. In Oude Tielseweg waren slechts één of twee boerderijen gelijktijdig bewoond; in Passewaaijse Hogeweg één tot 5 boerderijen. De totale bevolking van beide nederzettingen kan op 7 tot 40 personen worden geschat, met een piek tussen circa 50 en 150 na Chr.

Het grafveld bestaat uit crematiegraven met daarin menselijke resten en bijgiften zoals aardewerk, glas en metaal. De graven werden omsloten door ronde of vierkante grafgreppels. De aarde uit de greppels vormde

SAMENVATTING

Een recent promotieonderzoek richt zich op dierlijk bot uit drie archeologische vindplaatsen in Tiel-Passewaaij: twee Romeinse nederzettingen en een bijbehorend grafveld. De nadruk van dit onderzoek ligt op drie verschillende aspecten: de economie, het grafitueel en rituelen die zich in de nederzetting afspeelden. Het onderzoek resulteert in verrassende nieuwe inzichten in de relatie tussen mens en dier in een uithoek van het Romeinse rijk. Dit artikel gaat voornamelijk in op de rol van dieren binnen rituelen in de nederzetting Passewaaijse Hogeweg.

1 KAART VAN TIEL-PASSEWAAIJ MET DE LOCATIES VAN DE NEDERZETTINGEN OUDE TIELSEWEG (1) EN PASSEWAAIJSE HOGEWEG (3), HET GRAFVELD (2) EN EEN RESTGEUL (4). DE OPGEGRAVEN DELEN ZIJN GEMARKEERD IN WIT.

RECONSTRUCTIE VAN DE NEDERZETTING PASSEWAAIJSE HOGEWEG IN FASE 2, 3 EN 4

ILLUSTRATIE M. KRIEK

oorspronkelijk een kleine heuvel waardoor het graf goed herkenbaar was. De vroegste graven dateren tot rond 60 na Chr.; na 260 wordt het grafveld niet meer gebruikt. Om meerdere redenen zijn de vindplaatsen in Tiel-Passewaaij bijzonder: de combinatie van nederzetting en bijbehorend grafveld, de continuïteit van de bewoning in de Romeinse tijd, de grootschaligheid en volledigheid van de opgravingen, en de zeer goede conservering van vondsten en structuren. Dankzij de kleibodem zijn niet alleen de structuren en metaalvondsten zeer goed bewaard; ook het dierlijk bot was goed geconserveerd.

Tijdens de opgravingen is een grote hoeveelheid dierlijk bot verzameld. Het grootste deel hiervan bestaat uit losse fragmenten die als afval van slacht en voedselbereiding zijn weggegooid, maar ook werden meerdere dierbegravingen aangetroffen.

Zoöarcheologisch onderzoek

Zoöarcheologisch onderzoek maakt gebruik van het dierlijk bot uit opgravingen om archeologische vraagstellingen te beantwoorden. Het zoöarcheologisch onderzoek van het materiaal uit Tiel-Passewaaij heeft zich op drie verschillende thema's gericht: de economie, het grafritueel, en rituelen die zich in de nederzetting afspeelden [2]. De nadruk van dit artikel ligt op het laatste thema. De rol van dieren binnen de economie en het grafritueel zullen slechts kort besproken worden; elders is hier meer over te lezen [3].

Voor kleine gemeenschappen zoals die van Tiel-Passewaaij vormden akkerbouw en vee-teelt de basis van het bestaan en de plaatselijke economie. Niet alleen werd het grootste deel van het eigen voedsel geproduceerd, maar daarnaast werd een overschot aan voedsel en andere landbouwproducten verhandeld. Op deze manier kon men goederen aanschaffen die elders gemaakt werden, zoals bepaalde types aardewerk en glas, maar ook wijn en olijfolie. Het grootste deel van het voedsel bestond waarschijnlijk uit graan, maar vlees was zowel een belangrijke bron van eiwit en vet als een welkome aanvulling op de maaltijd. Daarnaast was vee van groot belang voor de akkerbouw: dankzij mest en trekkracht konden immers grotere percelen worden bewerkt, en een grotere opbrengst bereikt. Andere producten die dieren leverden zijn

wol, melk, huiden, en als laatste bot en hoorn, wat als grondstof werd gebruikt voor het vervaardigen van voorwerpen [4]. In de vier eeuwen van bewoning veranderden zowel de samenstelling van de veestapel als het gebruik van vee.

De belangrijke rol die dieren in het dagelijks leven speelden zien we weerspiegeld in het grafritueel. Het grafritueel zit complex in elkaar en daarom is het belangrijk om botmateriaal uit verschillende contexten binnen het grafveld afzonderlijk te bestuderen. Dit leverde verrassende resultaten op. We onderscheiden vijf categorieën contexten: grafkuilen, randgreppels rond grafkuilen, ceremoniële kuilen, dierbegravingen in aparte kuilen en materiaal dat niet tot één van deze contexten kon worden gerekend (fig. 3). De belangrijkste nieuwe gegevens die het onderzoek van het dierlijk bot uit het grafveld op heeft geleverd zijn de diversiteit en complexiteit van het grafritueel en het gebruik van verschillende diersoorten hierin, en de belangrijke rol die het paard in het grafritueel speelde. Het grafritueel was uiteraard gericht op een overledene en diens incorporatie in het dodenrijk. Dat rituelen ook in de nederzetting een belangrijke rol speelden, blijkt uit de analyse van speciale deposities met dieren en delen van dieren.

Speciale deposities

Tijdens de opgraving van de nederzetting Passewaaijse Hogeweg werden regelmatig 'bijzondere' vondsten met dierenresten gevonden, zogenoemde speciale deposities. Hieronder verstaan we begravingen van complete dieren, losse schedels, ledematen of grote concentraties botten. Niet alleen de

samenstelling van het materiaal is bijzonder, maar ook de locatie of de manier waarop de dieren of dierresten in de grond waren geplaatst. Tijdens de opgraving is extra aandacht aan deze speciale deposities besteed. Binnen deze bijzondere vondsten kunnen we verschillende categorieën onderscheiden:

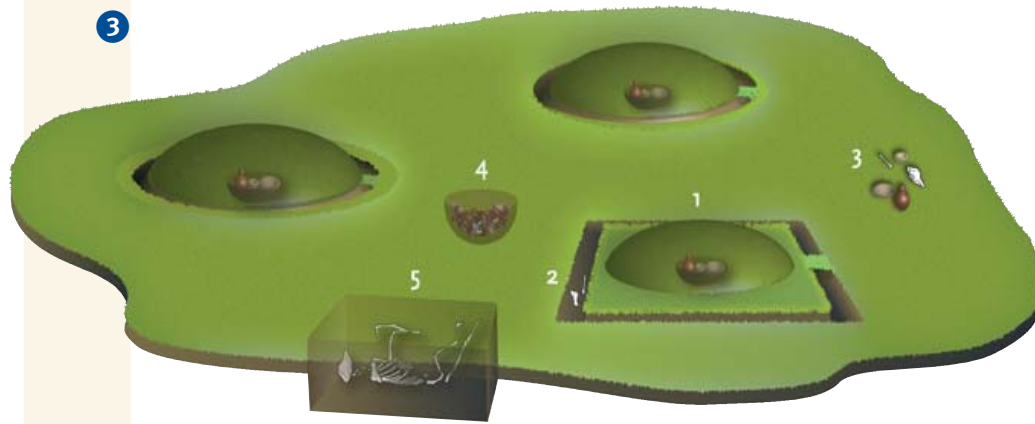
1. Dierbegraving. Een compleet skelet in anatomisch verband.
2. Een gearticuleerd deel van een skelet, bijvoorbeeld een poot.
3. Losse schedel.
4. Botconcentratie: een kuil of greppel met een grote hoeveelheid goed bewaarde, losse botten.
5. Combinaties van de bovengenoemde categorieën.

Bij moeilijk te verklaren vondsten of spoorvullingen wordt al snel gezegd dat deze in een rituele context zijn ontstaan. Maar alleen het afwijkende karakter ten opzichte van alledaags slachtafval is in dit geval niet genoeg voor een rituele interpretatie. Er zijn ook andere verklaringen mogelijk. Dierbegravingen zijn in het verleden vaak gezien als het simpele 'opruimen' van kadavers van zieke dieren of dieren die niet gegeten werden. Gearticuleerde onderpoten en schedels worden vaak als slachtafval beschouwd: vooral de onderpoten bevatten vrijwel geen vlees en worden vaak direct nadat een dier is gedood verwijderd en weggegooid. Deze functionele verklaringen zijn echter te eenvoudig voor veel van de speciale deposities uit Tiel-Passewaaij. De belangrijkste vraagstelling voor het onderzoek was dan ook of de speciale deposities rituele deposities zijn.

Criteria

We kunnen verschillende criteria gebruiken om onderscheid te maken tussen afval en speciale deposities. Deze criteria helpen ons vervolgens bij de interpretatie van de speciale deposities: ritueel of niet? Ten eerste kijken we naar de diersoorten die in speciale deposities gevonden worden. Als de dierbegravingen zieke dieren zouden zijn, is het te verwachten dat de soortenverdeling van de dierbegravingen de soortenverdeling voor de hele nederzetting weerspiegelt. Dit is niet het geval.

Een andere verklaring is dat bepaalde soorten niet gegeten werden en daarom in zijn geheel zijn begraven. Maar hoewel we inderdaad veel hondenbegravingen vinden, vinden we ook complete skeletten van dieren die wel gegeten werden. De functionele inter-

DE VERSCHILLENDE CONTEXTEN DIE VOOR HET GRAFVELD KUNNEN WORDEN ONDERSCHIEDEN: 1 GRAFKUIL 2 GRAFGREPPEL 3 OPPERVLAKTEVONDSTEN 4 CEREMONIËLE KUIL 5 DIERGRAF ILLUSTRATIE B. BROUWENSTIJN

4 RITUELE DEPOSITIE VAN EEN HONDEN-SKELET EN PAARDENSCHEDEL UIT PASSEWAAIJSE HOGEWEG.

5 RITUELE DEPOSITIE VAN DE KOP EN DRIE ONDERPOTEN VAN EEN RUND UIT PASSEWAAIJSE HOGEWEG.

6 RITUELE DEPOSITIE VAN EEN SKELET VAN EEN SCHAAP UIT PASSEWAAIJSE HOGEWEG. DE KOP VAN HET SCHAAP IS VERWIJDERD EN VERVANGEN DOOR DE SCHEDEL VAN EEN KALF. DE SCHAPENSCHEDEL IS ACHTER HET LICHAAM GEPLAATST, SAMEN MET RESTEN VAN TWEE PASGEBOREN LAMMEREN.

7 RITUELE DEPOSITIE VAN EEN HONDEN-SKELET MET DE BODEM VAN EEN GROTE POT UIT PASSEWAAIJSE HOGEWEG.

pretatie wordt nog problematischer wanneer we ook wilde dieren vinden, of meerdere individuen bij elkaar. De kans dat deze toevallig op hetzelfde moment een natuurlijke dood zijn gestorven is klein. Een voorbeeld hiervan is een hondenskelet dat naast een paardenschedel is begraven (fig. 4).

Een tweede criterium betreft de manier waarop de resten in een kuil of greppel zijn

geplaatst. Hoewel schedels en onderpoten als slachtafval kunnen worden beschouwd, spreekt de zorgvuldige manier waarop ze in een kuil zijn geplaatst dit vaak tegen. In één geval lagen twee paardenschedels bijvoorbeeld netjes naast elkaar. Een ander voorbeeld bestaat uit twee deposities van schedel en onderpoten: bij zowel een rund als paard waren slechts drie in plaats van vier onderpoten begraven (fig. 5). In beide gevallen

ontbrak de rechter voorpoot. Met een skelet van een schaap bleek iets vreemds aan de hand te zijn (fig. 6). De schedel was van het lichaam gescheiden en achter het schaap neergelegd. Op de plaats van de kop lagen stukken van een schedel van een kalf.

Een derde criterium voor het onderscheid tussen afval en speciale depositie is de goede conditie van het materiaal en een lage fragmentatiegraad. Dit toont aan dat de

dierenresten in verse toestand begraven zijn. Een vierde criterium is de associatie met andere bijzondere vondsten. Tweemaal lag een hondenskelet bovenop of naast grote stukken aardewerk (fig. 7). Als laatste kan de locatie van de depositie een rol spelen bij de interpretatie. Speciale deposities bevonden zich b.v. regelmatig in huisgreppels (fig. 8).

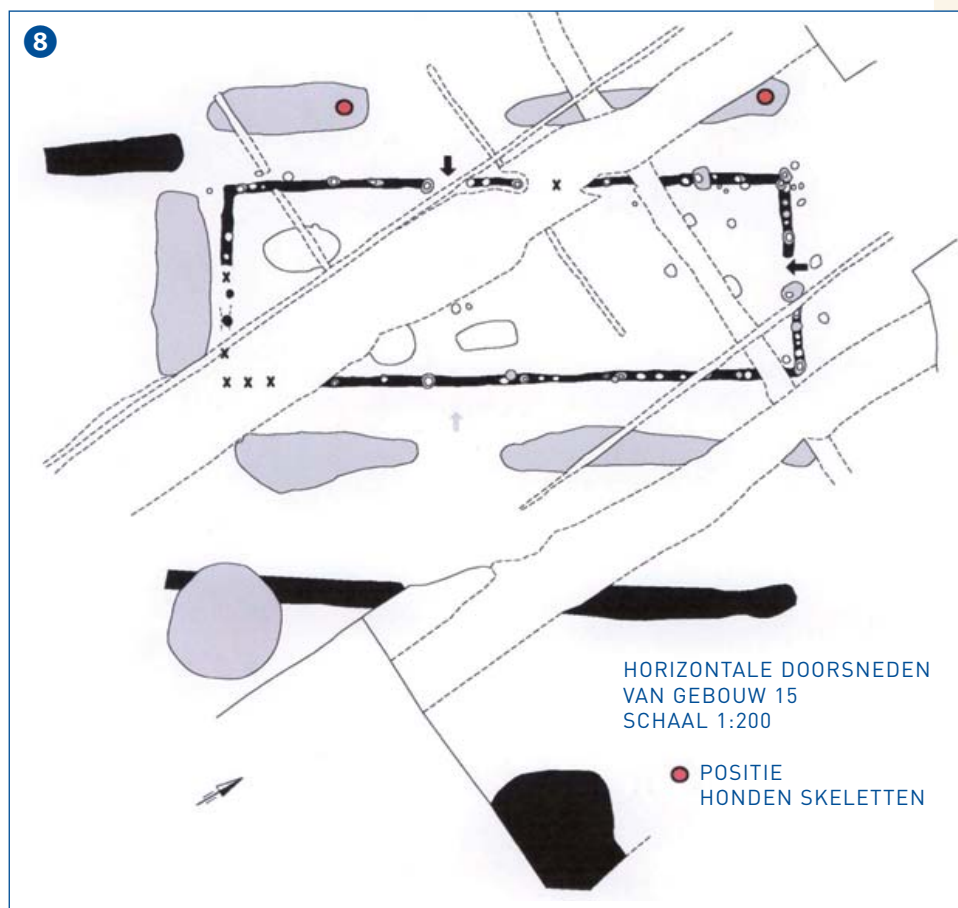
Wilde dieren en botconcentraties

In totaal zijn 62 speciale deposities onderzocht. Hiervan zijn 37 deposities als ritueel geïnterpreteerd en 10 als functioneel. Voor de rest kon de al dan niet rituele aard van de begraafing niet worden vastgesteld. In de rituele deposities in de nederzetting Passewaaijse Hogeweg vinden we alle soorten huisdieren terug, evenals enkele wilde diersoorten. Een voorbeeld is een hondenskelet dat samen met delen van een edelhart in een kuil gevonden werd. Wild wordt normaal gesproken slechts in kleine aantallen gevonden, dus dit is een bijzondere vondst. In de zomer van 2000 werd een skelet van een kraai opgegraven. Op zich al bijzonder, maar in dezelfde kuil bevond zich ook een paardenschedel en een ijzeren mes.

Diergraven en losse schedels worden in veel opgravingen aangetroffen. Een meer bijzondere maar problematische categorie is de botconcentratie. Deze categorie is problematisch omdat dit nu juist is wat men typisch ziet als slachtafval: een kuil vol met losse botten. Er zijn echter verschillende punten waarop de botconcentraties afwijken van 'normaal' slachtafval. In eerste instantie vallen ze op door hun grote hoeveelheid botten; ten tweede zijn paardenbotten oververtegenwoordigd. We hebben al gezien dat het paard een rol speelde in het grafritueel. Het lijkt erop alsof het paard ook een rol speelde bij rituelen die zich in de nederzetting afspeelden.

Eén botconcentratie bevatte, behalve botten uit de ledematen, een aantal complete schedels en onderkaken en een achterpoot van een paard (fig. 9). In de botconcentratie bevonden zich botten van tenminste 10 individuen: vijf paarden en vijf runderen. Van beide soorten zijn zowel jonge als oudere dieren aanwezig.

Het lijkt erop dat een aantal dieren tegelijk is geslacht. Schedels en onderkaken werden apart gehouden voor begraving, evenals een complete achterpoot van een paard. Het vlees van de paarden en runderen werd misschien tijdens een feestmaaltijd genuttigd. Een deel van de resten van de maaltijd werd eveneens

9 CONCENTRATIE BOTTEN VAN RUND EN PAARD UIT PASSEWAAIJSE HOGEWEG.

in de kuil geplaatst. Wanneer deze kuil inderdaad de resten van een feest bevatte, was dit feest duidelijk van bovenlokaal belang: vijf runderen en vijf paarden leverden een hoeveelheid vlees waar vele mensen van konden eten.

Verspreiding door tijd en ruimte

Rituele deposities zijn aanwezig in alle Romeinse nederzettingen. Voor sommige fases zijn meer deposities gevonden dan voor andere. Dit kan natuurlijk een gevolg zijn van het aantal opgegraven sporen en

vondsten per fase. Daarom vergelijken we het aantal deposities per fase met het totale aantal fragmenten dierlijk bot dat voor die fase is geanalyseerd. Hieruit kunnen we concluderen dat het aantal rituele deposities stijgt vanaf fase 2 (50 v. Chr. - 50 na Chr.) en een piek bereikt in fase 5-6 (210-270 na Chr.); daarna neemt het aantal weer af.

Het is moeilijk om iets te zeggen over het voorkomen van de verschillende types depositie door de tijd, omdat de aantallen daarvoor te laag zijn. Bovendien bestaat er een relatie tussen type depositie en diersoort, en zijn deze twee moeilijk te scheiden. Over de diersoort kunnen we wel iets zeggen, omdat we dit kunnen vergelijken met het totale aantal fragmenten voor een bepaalde soort per fase. Zo komen rituele deposities met schapen

vooral voor in fase 3 (40-120 na Chr.) en zijn hondenbegravingen vooral aangetroffen voor fase 4 (140-220 na Chr.) en 5-6. In fase 5-6 en 7 (270-350 na Chr.) worden paarden steeds vaker geselecteerd voor gebruik in rituele deposities.

Ook de ruimtelijke verspreiding van rituele deposities laat enkele trends zien. De associatie van rituele deposities met huis en erf lijkt te verschillen per fase. Mogelijk spelen de kleine aantallen hier een rol, maar het zou kunnen dat de aard van de rituelen en daarmee de locatie veranderde door de tijd. In fase 2, 5-6 en 7 bevonden rituele deposities zich vooral in huis- en omheiningsgreppels of kuilen op het erf (fig. 10). Rituele deposities uit fase 3 en 4 konden niet met huizen of erven worden geassocieerd.

Betekenis

Wat is nu de betekenis van de speciale deposities uit Tiel-Passewaaij? Niet elke speciale depositie is een rituele depositie; daarom is het verstandig om over speciale deposities te spreken zolang deze nog niet als ritueel zijn geïnterpreteerd. Een deel van de deposities uit Tiel-Passewaaij is vrijwel zeker ontstaan tijdens rituele handelingen. Deze rituelen hadden verschillende functies. De locatie van rituele deposities in huisgreppels wijst op een interpretatie als bouw- of verlatingsoffer van een huis. In die zin zijn ze vergelijkbaar met bouwoffers van aardewerk in paalkuilen van middenstaanders (*illustratie bij de titel*). Deposities in omheiningsgreppels rond het erf kunnen als bescherming voor het erf hebben gediend, maar tevens om de grenzen van het erf te markeren. Een relatie met vruchtbaarheid, voor zowel vee als gewassen, ligt voor tenminste een deel van de overige deposities voor de hand gezien het belang van de landbouw en het veelvuldige voorkomen van vruchtbaarheidsrituelen in samenlevingen over de hele wereld. In het geval van de grote botconcentraties moeten we eerder aan de restanten van een feest denken. De uiteenlopende betekenis van rituele deposities met dieren levert een mogelijke verklaring voor de variatie in ruimtelijke verspreiding per fase. Wellicht was de behoefte aan verschillende soorten rituelen niet altijd gelijk. Kort nadat een boerderij was afgebrand werden rituelen die huizen tegen onheil beschermde mogelijk vaker uitgevoerd, terwijl in een periode van veel ziektes onder het vee andere rituelen belangrijker waren.

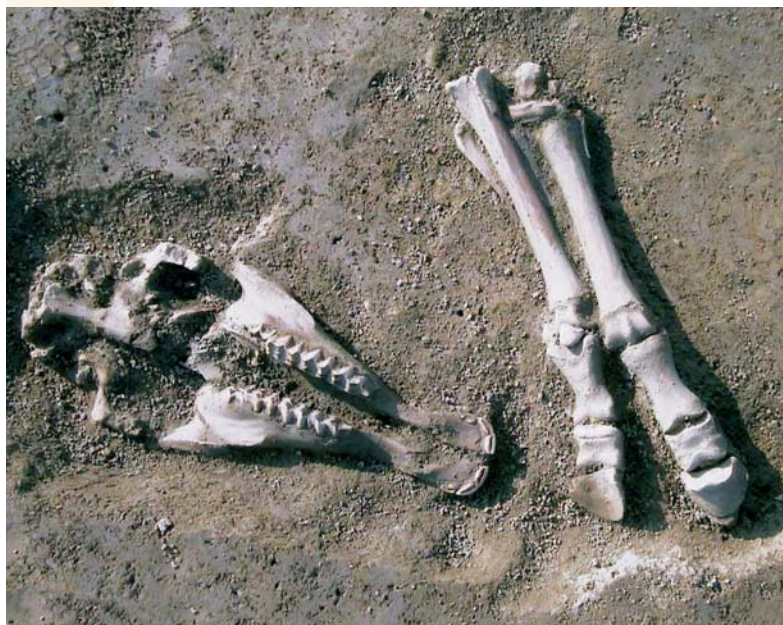
Andere voorbeelden uit de regio

Speciale deposities zijn niet uniek voor Tiel-Passewaaij. In opgravingen uit heel Nederland zijn dierbegravingen bekend. De overige categorieën speciale deposities zijn minder goed bekend, maar komen zeker voor. Zo zijn skeletten, gearticuleerde ledematen en schedels aangetroffen in enkele nederzettingen in Noord-Holland [5]. Botconcentraties zijn gepubliceerd voor Houten-Tielland en Heeten [6, 7].

Voor enkele nederzettingen in de directe omgeving van Tiel-Passewaaij zijn verschillende speciale deposities bekend. Een voorbeeld dat sterk overeenkomt met enkele van de rituele deposities in Tiel-Passewaaij is een begraving van een schedel en twee onderpoten (links voor en achter) van een paard in Tiel-Bedrijvenpark (Medel-vindplaats 6; fig. 11)

10 DE RUIMTELIJKE VERSPREIDING VAN SPECIALE DEPOSITIES IN FASE 2 (50 V. CHR. - 50 NA CHR.) ILLUSTRATIE S. HEEREN/B. BROUWENSTIJN

11 RITUELE DEPOSITIE VAN EEN SCHEDEL EN TWEE ONDERPOTEN VAN EEN PAARD UIT TIEL-BEDRIJVENPARK (MEDEL-VINDPLAATS 6)

FOTO ACVU-HBS

12 RITUELE DEPOSITIE VAN EEN SCHEDEL EN TWEE ONDERPOTEN VAN EEN PAARD UIT GELDERMALSEN-HONDSGEMET FOTO ACVU-HBS

[8]. Ook in de recenter opgegraven nederzetting Geldermalsen-Hondsgemet waren speciale deposities aanwezig. Eén daarvan is een depositie van een schedel en twee onderpoten (links en rechts voor) van een paard in de vulling van een waterput (fig. 12) [9]. Deze twee voorbeelden laten zien dat patronen in de samenstelling van rituele deposities duidelijker worden wanneer gegevens van meerdere opgravingen worden vergeleken. Een probleem dat zich voordoet bij het onderzoeken van speciale deposities is dat deze niet altijd tijdens de opgraving worden herkend. Complete skeletten worden bijna altijd wel herkend en zijn dus ook bekend voor vrijwel elke opgraving van enige omvang. Gearticuleerde ledematen, losse schedels en botconcentraties worden niet altijd als bijzonder herkend en eindigen vaak tussen het overige dierlijk bot. Wanneer niks is genoteerd over de positie in het veld en geen foto's zijn genomen is het voor de zoöarcheoloog zeer moeilijk om vast te stellen of het werkelijk om rituele deposities gaat. Alleen wanneer zowel veldarcheologen als zoöarcheologen attent zijn op het herkennen van speciale deposities zullen we meer te weten kunnen komen over het gebruik van dieren in nederzettingssituaties.

Conclusie

Het onderzoek van de speciale deposities uit Tiel-Passewaaij heeft tot nieuwe inzichten geleid. Speciale deposities kunnen worden onderverdeeld in 5 verschillende categorieën.

Door verschillende criteria te hanteren werd meer dan de helft van de deposities als ritueel geïnterpreteerd. Rituele deposities komen voor in alle Romeinse bewoningsfasen en bevatten resten van zowel huisdieren als wilde dieren. In sommige fasen lijken rituele deposities bewust te zijn begraven bij huizen of in omheiningsgreppels. Dit doet vermoeden dat de rituelen waarbij dieren werden begraven te maken hadden met de bescherming en afbakening van erf en huis. □

Referenties

- [1] Roymans, N., T. Derks en S. Heeren (eds), 2007: *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk. Opgravingen te Tiel-Passewaaij*, Utrecht.
- [2] Groot, M., 2007: *Animals in ritual and economy in a Roman frontier community. Excavations in Tiel-Passewaaij*, Amsterdam (proefschrift Vrije Universiteit).
- [3] Groot, M., 2007: *De rol van dieren in een Bataafse plattelandsgemeenschap: dierlijk bot uit Tiel-Passewaaij*, in N. Roymans, T. Derks en S. Heeren (eds), *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk. Opgravingen te Tiel-Passewaaij*, Utrecht, 177-192.
- [4] Groot, M., 2006: *Catalogus bewerkt bot en gewei*, in S. Heeren (ed.), *Opgravingen*

bij Tiel-Passewaaij 1. De nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 29), 319-330.

[5] Therkorn, L., 2004: *Landscaping the powers of darkness and light. 600 BC – 350 AD settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).

[6] Laarman, F.J., 1996: *The zoological remains*, in L.I. Kooistra, *Borderland farming*, Amersfoort, 343-357.

[7] Lauwerier, R.C.G.M./B.J. Groenewoudt/O. Brinkkemper/F.J. Laarman, 1999: *Between ritual and economics: animals and plants in a fourth-century native settlement at Heeten, the Netherlands*, *Berichten van de ROB* 43, 155-198.

[8] Groot, M., 2005: *Archeozoölogie*, in S. Heeren (ed.), *Een nederzetting uit de Romeinse tijd te Tiel-Bedrijvenpark. Medel-Ronde (vindplaats 6)*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 26), 53-71.

[9] Groot, M., in voorbereiding: *Dierlijk bot en speciale deposities*, in J. van Renswoude (ed.), *Een nederzetting uit de IJzertijd en Romeinse tijd in Geldermalsen-Hondsgemet*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten).

DAMSTERDIEP UITGEDIPT

GERT KORTEKAAS GEMEENTELIJK
ARCHEOLOGOOG VOOR GRONINGEN

Al voor de slechting van de Groninger stadswallen, na de vestingwet van 1874, is het Damsterdiep, aan de zuidoostzijde van de stad onderwerp van maatschappelijke en politieke discussies. Met het afwerpen van dat keurslijf kwam de weg vrij om de aloude verbinding met Delfzijl te vernieuwen: het Eemskanaal kon worden gegraven tot in de stad (1876). Daarmee was het Damsterdiep binnen de wal overbodig.

In 1883 werd het eerste deel van het Binnen-Damsterdiep gedempt, de sluis, het tweede deel in 1953, toen parkeerplaatsen voor bussen en auto's een ruimere plek opeisten. Het voor toenmalige Groningers wereldberoemde Poortershuisje – menig Groninger had er een gezellige ets of schildering van aan de muur hangen – was vanwege oorlogsschade al in 1947 gesloopt, na heftige behoudsdiscussies vóór de oorlogsjaren. In de jaren '90 van de vorige eeuw komen er plannen om het diep weer te openen voor de recreatievaart.

Na een raadsbesluit van 2005 gaat een deel van het Damsterdiep nu eenmalig open, maar dan vanwege het definitieve archeologisch onderzoek, vooruitlopend op de bouw van een ondergrondse parkeergarage. Niet het gehele Damsterdiep wordt uitgediept; de westelijke helft van het sluiscomplex blijft ondergronds aanwezig. Een opgraving van 30m lengte en 4m breedte met aan de zuidzijde het Damsterdiep en onder de noordelijke kade sporen van stadsuitbreidingen sinds de 16e eeuw, maar mogelijk ook sporen uit de middeleeuwen, de ijertijd, en uit neo-, meso- en paleolithicum. Dat blijft afwachten, want onder een drukke binnenstedelijke rijbaan was vooronderzoek onmogelijk.

Het Damsterdiep is tussen Delfzijl en Ten Post een vergraven natuurlijke waterloop. In het begin van de 15de eeuw wordt deze langs bestaande watergangen naar de stad verlegd, om tegen de zuidoosthoek uit te komen bij een overtoom. Die vormde de neembare barrière tussen het hogere waterpeil van het Schuitendiep (ca 1400), dat door de Hunze werd gevoed. In mei 1573 komen twee Groningers terug naar de Stad, samen met Johan Clasen, 'Mestertimmerman' van Harlingen. Hij krijgt opdracht om in de overtoom een verlaat te bouwen en koopt hout in

Emden. In de maanden daarna wordt de sluis gebouwd.

Op 2 oktober startte de bouw van de parkeerkelder met opgraven. Archeologisch opdrachtgever en uitvoerder is de gemeente zelf, met vaste, van Archeological Research & Consultancy te Groningen ingehuurd archeologen en vrijwilligers van de Stichting Monument en Materiaal. In de weken tot het moment van schrijven is het eerste deel van de bouwput met pijn en moeite opgegraven.

De archeologische planning bleek snel achterhaald in het krachtenspel tussen rioolleggers, damwand- en palenheiders, garagebouwers, bouwverzekeraars en milieusaneerders, het bijbehorende krappe bouwschema en de dus extreme bouwdruk. Het Programma van Eisen en Plan van Aanpak bleken papieren tijgers en de KNA leek meer wens dan norm te worden. Dat vraagt om doorzettingsvermogen en inventiviteit. Nauwkeurig inmeten van complexe objecten als sluizen en kanalen vergt veel tijd en ervaring. Mede daarom is snel besloten tot het maken van 3-D-laserscans, uitgevoerd door Azimuth Geodetic te Groningen. Mits goed schoongespoten kan muurwerk tot op voegniveau – met een afwijking van maximaal 1,5 cm – worden vastgelegd in een veel kortere tijd dan benodigd voor handmatig meten en tekenen. De eerste ervaring is dermate gunstig dat naast een eenvoudige vlaktekening nu vooral de scans informatiedrager zijn van driedimensionaal muurwerk van forse afmetingen.

Toen na enige weken opgraven het imposante metselwerk van het verlaat was blootgelegd, de twee eiken sluisdeuren nog op hun plaats stonden en zelfs remmingspalen in de droge sluisbodem uitstaken, gingen aan de hekken en zelfs in het Groninger College en de Gemeenteraad stemmen op om ten minste een deel te behouden. In situ-behoud is in

een parkeerkelder wegens derving van stalingsbaten uitgesloten. Dus moet in dit geval behoud worden gezocht in een creatieve inpassing van losse sluis-elementen in en op de parkeerkelder. Een recente motie van de gemeenteraad stuurt daarop aan. Het gaat daarbij dan om de deuren, een uit de kademuur gezaagd segment (2 m hoog, 1,5 m breed en 0,8m dik), zandstenen slagstijlblokken en tot planken te herzagen remmingspalen.

Als vuilnismannen van het verleden ruimen we al doende niet alleen sporen op, maar ook binnen de wettelijke milieuregels vervuilde onderwaterbodems. De laag slib in de sluis (van voor 1883) bleek mee te vallen qua omvang en vervuilingsgraad. 150 ton is afgevoerd en over 5 mm gaas gezeefd in een professionele zeefinstallatie. Het slib uit het kanaalvak dat in '53 werd gedempt is vele malen smeriger en bevat ook meer grof afval: een autoband, een massieve fietsband, een paraplu, flessen en glazen, een geëmailleerd Bols-reclamebord en vele andere zaken zijn geborgen. De 'grachtenfiets' ontbreekt nog. Misschien wel erg jong voor de archeologie, maar er lijkt zich in het depositiepatroon een interessante verandering af te tekenen tussen 1883 en 1953. Nadere analyse van zeefmonsters uit beide dempingen zal dat wellicht verduidelijken.

Inmiddels is in de voorlaatste week van november het oostelijke sluishoofd ontmanteld. Terwijl de bakstenen kademuren binnen en buiten het sluishoofd uit de late 16de eeuw lijken te dateren, is het sluishoofd vermoedelijk 17de eeuws. Eén van de balken daaronder is een hergebruikte eiken stijl, mogelijk een deel van de wellicht houten sluis van Johan Clasen. Van die sluis ontbreekt helaas elk spoor, tot op heden. Nog 250 m Damsterdiep te gaan... □

AGENDA

19.12.2007 Amersfoort De Nationale Referentie- collectie komt aan huis

Op 19 december 2007 vindt bij de RACM te Amersfoort het tweede jaarlijkse NRC-congres plaats. Dit congres markeert de afsluiting van de verkennende periode in ontwikkeling van de NRC. Het verslag over de bouw van het Prototype NRC en de toekomstige ontwikkelingen zal worden aangeboden aan de

opdrachtgever van het onderzoek: de Directeur-Generaal Cultuur en Media van het ministerie van OCW, mw. drs. J.A. van Kranendonk. Waar het bij de ontwikkeling van het prototype om techniek ging, gaat het nu vooral om de inhoud. De vraag is hoe specialistische kennis bijeen gebracht kan worden zodat deze duurzaam en goed toegankelijk in de NRC wordt opgeslagen. Als casus is gekozen voor huisplattegronden.

Het doel van het congres is:

- te komen tot een standaard voor presentatie van huisplattegronden in druk en op het web;
- afspraken te maken hoe een eerste typologie (of misschien meerdere?) van plattegronden wordt ontwikkeld;
- een plan te maken over de duurzame organisatie van het inhoudelijke en technische onderhoud;
- een inventarisatie te maken van de relevante kennisbronnen over huisplattegronden.

WWW.REFERENTIECOLLECTIE.NL

Een thema wordt uitgewerkt in twee lezingen. Na de lezingen is voldoende ruimte voor vragen stellen en discussie.

Onderwerp: *Bewoningsmodel midden/late Bronstijd in relatie tot laat-Neolitische begravingen*

Sprekers: *Stijn Arnoldussen, Tom Hamburg (ovb)*

Locatie: *RACM Amersfoort, Aula*

INFORMATIE: WWW.NOAA.NL/LEZINGEN

OF BEL/MAIL MARGJE VERMEULEN:

033-422 7681 / M.VERMEULEN@RACM.NL

tot 27.1.2008 Deventer Stokvis en stadsmest – Deventer in de middeleeuwen

Tot en met 27 januari 2008 is in het Historisch Museum Deventer de tentoonstelling nog te zien over hoe de bouw van een vikingwal na 881 Deventer tot bloeiende Hanzestad maakte. Met de resultaten van het archeologisch onderzoek van de

laatste 50 jaar worden zeven thema's belicht: de relatie stad & platteland, stadsverdediging, handel & vervoer, dagelijks leven, religie, ambacht & nijverheid en huizenbouw. deze thema's worden gepersonifieerd door zeven figuren. In zo authentiek mogelijk kostuum, daterend van de 9de tot de 16de eeuw, vertellen ze hun levensverhaal in de tentoonstelling.

INFORMATIE: HISTORISCH MUSEUM DEVENTER, BRINK 56, DEVENTER, 0570-69 37 80
WWW.DEVENTERMUSEA.NL

17.1.2008 Amersfoort NOaA-lezingen weer van start in 2008

In het kader van de opstelling en aanscherping van een nationale onderzoeksagenda archeologie (NOaA) wordt door de RACM locatie Amersfoort een maandelijkse reeks lezingen georganiseerd over lopend onderzoek van bepaalde periodes, gebieden of thema's. Door welke vraagstellingen is het onderzoek de laatste jaren gemotiveerd en welke vraagstellingen zouden richtinggevend voor de toekomst moeten zijn? De lezingen worden elke 2de donderdag van de maand gehouden (behalve die van januari).

26 t/m 29.3.2008 Gent Vierde Internationale Enamel Colloquium

Met de aanvaarding door UNESCO in 2003 van de Conventie betreffende de bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed is er een nieuw domein ontstaan van erfgoeddocumentatie, -conservatie, -interpretatie en gemeenschapsbetrokkenheid. Dit driedaagse colloquium

erf
goed
Nede
rLand

presenteert een brede waaier aan perspectieven en blikkt vooruit op de toekomst van het erfgoedbeleid, de financiering, de interpretatietechnologieën en de betrokkenheid van het publiek in Europa en in de rest van de wereld.

Het Vierde Internationale Ename Colloquium wordt gehouden in Gent van 26 t/m 29 maart 2008.

INFORMATIE: ENAME EXPERTISECENTRUM
VOOR ERFGEDONTSLUITING, EVA ROELS,
COLLOQUIUM@ENAMECENTER.ORG

3.4.2008

Monumentenstudiedag 2008

Elk jaar organiseert Erfgoed Nederland de Nationale Monumentenstudiedag. De dag is bedoeld voor eenieder die werkzaam is op het gebied van of geïnteresseerd is in erfgoed. Op de Nationale Monumentenstudiedag wordt jaarlijks een actueel thema behandeld op het gebied van monumentenzorg. Het kan hierbij gaan om actuele ontwikkelingen en/of knelpunten in het monumentenbeleid, planologische monumentenzorg of onderwerpen die samenhangen met de fysieke of digitale toegankelijkheid van cultureel erfgoed.

Na een plenair ochtendprogramma met lezingen over het thema, wordt het thema in de middag uitgediept via een aantal parallelle middagprogramma's op verschillende locaties.

De studiedag wordt vaak in samenwerking georganiseerd met de ontvangende gemeente en/of de provincie waar de studiedag plaatsvindt.

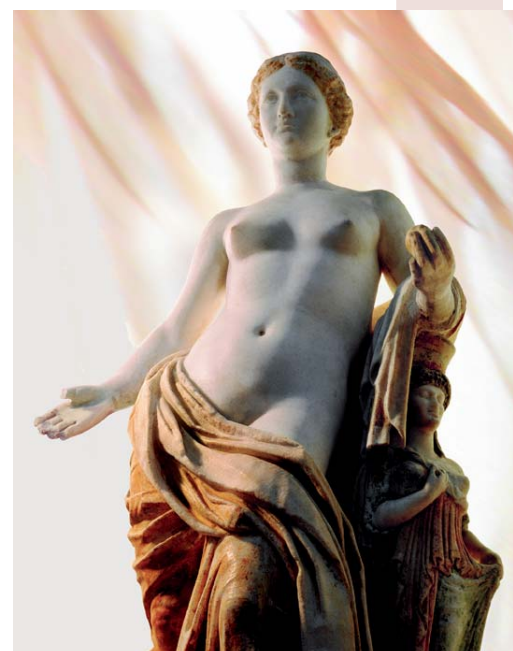
INFORMATIE: ERFGED NEDERLAND
CONTACTPERSOON: JAN WILLEM VAN BEUSEKOM

23.8.2008– 4.1.2009 Nijmegen Luxe en decadentie – Leven aan de Romeinse goudkust

'Luxe heeft bewonderaars en deelgenoten nodig.' Zo beschrijft de Romeinse filosoof Seneca de pracht en praal die veel van zijn tijdgenoten 2000 jaar geleden ten toon spreidden. De Golf van Napels bood het ideale decor voor de Romeinen: een kust met geweldige uitzichten, een mild klimaat en een buitengewoon vruchtbare vulkaanbodem van de Vesuvius. Deze expositie toont het onbezorgde leven van de superrijken die aan de Golf van Napels in overvloed leefden. Eersteklas pronkstukken uit het Nationaal Archeologisch Museum in Napels worden voor het eerst buiten Italië vertoond, zoals muurschilderingen, kunstwerken van brons en marmer en uitgelezen gouden sieraden. Maar ook ziet u een privébad met een geraffineerd warmwatersysteem en muurgrotes 3-D animaties van onder andere de acht verdiepingen tellende villa van Keizer Tiberius op het eiland Capri. De expositie is van 23 augustus 2008 t/m 4 januari 2009 te zien in Museum Het Valkhof te Nijmegen.

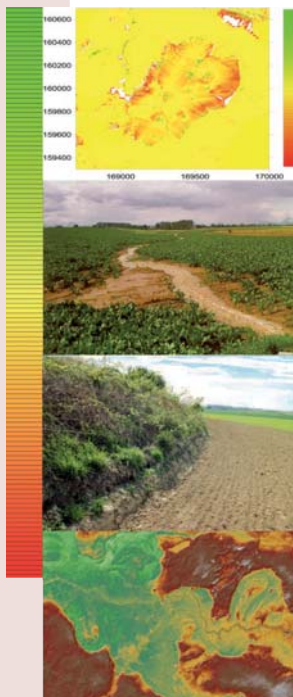
INFORMATIE: WWW.MUSEUMHETVALKHOF.NL

28 t/m 30.4.2008 Brussel Erosie en archeologie

Dit congres brengt nationale en internationale expertise samen rond de problematiek van erosie- en sedimentatieprocessen, en dit in verband met de interpretatie, de bewaring en het beheer van het archeologisch erfgoed. Het congres wordt georganiseerd door het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) i.s.m. de Vlaamse Landmaatschappij (VLM) en de universiteiten van Leuven en Gent.

INFORMATIE:
WWW.ERFGED.NET/EROSION

Tips en persberichten voor de Agenda kunt u mailen naar info@uitgeverijeducum.nl

Uitgeverij Educom

uitgevers met passie...

Uitgeverij Educom BV • Mathenesserlaan 347, Rotterdam

T 010 - 425 6544 • info@uitgeverijeducum.nl • www.uitgeverijeducum.nl